

Het boek van Brecht

Een nieuw getijdenboek voor de Universiteitsbibliotheek Groningen

Jos A.A.M. Biemans
& Anne S. Korteweg

University of Groningen Press

Het boek van Brecht

Het boek van Brecht

Een nieuw getijdenboek voor de Universiteitsbibliotheek Groningen

Jos A.A.M. Biemans
& Anne S. Korteweg

University of Groningen Press

Uitgegeven door University of Groningen Press
Broerstraat 4
9712 CP Groningen

Voor het eerst gepubliceerd in Nederland © 2024

Vormgeving en opmaak: LINE UP boek en media bv | Mirjam Kroondijk
Omslagontwerp: Mirjam Kroondijk

ISBN (print): 978-94-034-3090-4

ISBN (pdf): 978-94-034-3091-1

DOI: 10.21827/661e65f2608c4

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons-licentie Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
I Voorgeschiedenis	9
<i>Jos Biemans</i>	
II Van gebeden naar getijden	13
<i>Jos Biemans</i>	
III Handschrift Add. 424 in de Universiteitsbibliotheek te Groningen	23
<i>Jos Biemans</i>	
IV De vervaardiging van verluchte handschriften in de Noordelijke Nederlanden	37
<i>Anne Korteweg</i>	
v De verluchting van de Sarijs-handschriften en handschrift Add. 424	41
<i>Anne Korteweg</i>	
Bibliografie	62

Voorwoord

‘Slechte boeken publiceren is krankzinnig, goede boeken uitgeven erg moeilijk.’ Dit beweerde Erasmus van Rotterdam ruim 500 jaar geleden – om precies te zijn op 27 januari 1501. Zijn woorden gaan nog altijd op. Dit boek valt zonder twijfel in de tweede categorie, al kunnen we lang discussiëren over de vraag wat slechte en wat goede boeken zijn. Het antwoord zal ook per mens verschillen. Boeken zijn de getuigen van de menselijke ervaring. Ze herinneren ons eraan wat wij mensen sinds mensenheugenis hebben gepresteerd en vaak ook, waarom en hoe. Dit laatste is niet onbelangrijk, want zo kunnen we bestuderen wie wij mensen eigenlijk zijn en dat biedt allerlei kennis die we kunnen gebruiken voor ons heden en voor onze toekomst. Een bibliotheek is een laboratorium van mensen, door mensen, voor mensen. Een bibliotheek is een heus *Humanity Lab*.

Het was dan ook met reden dat onze Universiteitsbibliotheek in februari 1615, kort na de oprichting van de Academie in Groningen, is gesticht. Sindsdien is onze missie altijd geweest: het faciliteren van onderzoek en onderwijs. Dat doen we op allerlei manieren,

maar primair door het aanbieden van een wetenschappelijke collectie boeken en tijdschriften waarmee onderzoekers, docenten en studenten hun werk en studie optimaal kunnen verrichten. Het aandeel digitale publicaties neemt uiteraard razendsnel toe, maar fysieke boeken blijven we verzamelen en bewaren zoals het een *biblio-theek* betaamt.

Onze afdeling Bijzondere Collecties is bij uitstek een afdeling waar fysieke boeken een belangrijke rol spelen. Niet dat daar geen digitale boeken te vinden zijn. Integendeel. Juist recent hebben we honderden boeken van vóór 1614 gedigitaliseerd en online *in open access* wereldwijd beschikbaar gemaakt via de Digitale Collecties van onze universiteit. Dit betreft onder meer honderden papyri, middeleeuwse manuscripten, incunabelen (boeken gedrukt voor 1501) en historische kaarten. Digitale dienstverlening heeft hoge prioriteit, ook voor de afdeling Bijzondere Collecties.

Niettemin is het juist bij oude bronnen van onderzoek en onderwijs vaak van groot belang om ze ook fysiek te raadplegen. Sinds de jaren 1990 is de aandacht

voor materiële aspecten van bronnen sterk toegenomen. Niet alleen de inhoud van een boek is interessant voor onderzoek en onderwijs, ook fysieke elementen als een boekband en het gebruikte leer, perkament of papier zijn vaak waardevol voor wetenschappelijke studie. Bovendien is het voor studenten een uitgelezen kans, want hoe vaak in je leven heb je een boek uit de Middeleeuwen of de Renaissance in handen?

Een van zulke boeken is de nieuwste aanwinst voor onze UB. Het gaat om een handgeschreven getijdenboek uit de 15e eeuw dat kortgeleden is geschonken. Een getijdenboek bevat veel gebeden en het was als genre in de 15e eeuw in de Nederlanden razend populair. Veel mensen wilden goede gelovigen zijn en zij meenden dat het (op)lezen van gebeden daarvoor een probaat middel was. Een van hen was Brecht, de eerste bezitter van dit getijdenboek. Ongetwijfeld is dit voor sommigen onder ons nog steeds invoelbaar. Zo schrijft de Franse schrijfster Annie Ernaux, die in 2022 de Nobelprijs voor Literatuur won, in haar boek *De schaamte* uit 1997: ‘Het gebed is de essentiële handeling van het leven, de individuele en universele remedie.’ (vert. Rikus Hofstede 2022) Ook dit is een voorbeeld van de continuïteit van de menselijke ervaring, die middels de boeken in onze UB te bestuderen is.

Degene die ons dit boek vrijgevig heeft geschonken, wil graag anoniem blijven en deze wens respecteren wij uiteraard. Voor de schenking zijn wij heel dankbaar, want zij heeft onze collectie getijdenboeken uitgebreid met een uniek exemplaar dat een opmerkelijke geschiedenis en band met Groningen heeft. Hierover kunt u alles lezen in dit boek. Wij zijn prof. dr Jos Biemans en dr Anne Korteweg zeer erkentelijk dat zij hun expertise hebben willen inzetten voor deze eerste studie van onze nieuwste aanwinst – een studie die in de vorm van dit boekje kwantitatief bescheiden is, maar kwalitatief van de bovenste plank. Dezelfde Erasmus van Rotterdam die ik zojuist citeerde, schreef ook laatdunkend dat er mensen zijn die de kwaliteit van boeken waarderen op de omvang, niet op de geleerde inhoud. Tot die mensen behoren wij niet en u vast evenmin. Ik wens u veel leering ende vermaeck bij het lezen van dit boek. Het spreekt vanzelf, dat u van harte welkom bent om het getijdenboek digitaal waar u maar wilt dan wel fysiek in onze onderzoekszaal Bijzondere Collecties in te zien.

Marjolein Nieboer, 24e bibliothecaris RUG
Groningen 9 april 2024

I Voorgeschiedenis

Jos Biemans

Al sinds 1984 trekt het televisieprogramma *Tussen Kunst en Kitsch* drommen mensen naar de opnamedagen. De formule is bekend: van alles en nog wat wordt aangevoerd om er meer over te weten te komen. Het gaat vaak niet eens zozeer om de financiële waarde. Men wil vooral weten wat een voorwerp precies is, wie de maker was, hoe oud het is, waarvoor het gebruikt werd en wat al niet meer. Soms wordt argeloos maar altijd nieuwsgierig iets meegebracht dat heel uitzonderlijk is, zoals een echte Rembrandt-ets of een op de rommelmarkt gevonden stokkenstoel van Gerrit Rietveld. Zulke belangrijke en – inderdaad – kostbare vondsten worden dan aan tafel met de presentator en een deskundige uitgebreid besproken en getaxeerd.

Tijdens een opnamedag in het voorjaar of het begin van de zomer van 1986 vond in het Groninger Museum een bijzondere gebeurtenis plaats. Een Groningse dame bracht een klein, tamelijk dik boekje mee, onge-

veer 13 cm hoog en 9,5 cm breed. Het bleek te gaan om een perkamenten getijdenboekje uit de Middeleeuwen, om precies te zijn, uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw. De bladzijden waren gevuld met handgeschreven teksten, in de marges waren op veel plaatsen rijke versieringen aangebracht en op enkele pagina's waren bladgrote miniaturen geschilderd. Omdat de tekst niet gedrukt maar geschreven is, wordt zo'n boekje een handschrift genoemd. Toen het boekje uit een doosje tevoorschijn was gehaald, werd het bijzondere karakter ervan al snel duidelijk. Voor het programma zou het absoluut een topstuk vormen. Gevraagd werd of mevrouw bereid was om aan tafel te komen, voor de camera haar unieke boekje te laten bespreken en te vertellen hoe zij dit kleinood in haar bezit had gekregen. Daar wilde zij echter niets van weten!

Na enig heen en weer praten werd een compromis gevonden waarbij mevrouw anoniem en geheel buiten

beeld zou blijven. Cees van Drongelen, die het programma toen presenteerde, toonde het boekje aan Theo Laurentius, een kenner van vroege prenten en papiersoorten. Middeleeuwse perkamenten boekjes waren eigenlijk ‘net iets te vroeg’ voor zijn expertise, maar in algemene zin kon hij er toch wel het een en ander over zeggen.

Op maandag 11 augustus werden de opnamen uitgezonden. De presentatie van het middeleeuwse boekje zorgde voor grote opwinding binnen de wereld van het boek. Middeleeuwen-kenner dr Jos M.M. Hermans, die als boekhistoricus en handschriftenkundige verbonden was aan de Rijksuniversiteit Groningen, vermoedde op basis van de schaarse televisiebeelden al meteen dat het boekje ‘ergens in Oost-Nederland gemaakt was, misschien in Zwolle of Deventer’ (citaat uit een krantenartikel). Op televisie was ook in beeld gebracht, dat op de laatste beschreven bladzijde van het boekje een notitie stond over de oorspronkelijke middeleeuwse eigenaar: ‘Dit boec hoert brecht Iohan beert soens’. Hermans liet daarom nagaan of deze Brecht in combinatie met de andere namen voorkwam in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, een enorm documentatie-

apparaat in de Universiteitsbibliotheek te Leiden met gegevens over alle bekende Middelnederlandse handschriften. In de *BNM* werd de gezochte Brecht helaas niet gevonden, zodat de conclusie luidde dat het handschrift onbekend was.

Hermans ondernam, zoals al aangestipt, via enkele kranten tevens actie om de eigenaresse van het unieke boekje op het spoor te komen. Zijn bedoeling was haar te vragen of het handschriftje nader onderzocht mocht worden en hij beloofde dat zij absoluut anoniem zou blijven. Op zaterdag 16 augustus verscheen bijvoorbeeld een artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden* met als kop ‘Internationale wetenschap op zoek naar getijdenboekje’, vergezeld van de vraag ‘Waar is geheimzinnige eigenares?’. De ‘Internationale wetenschap’ bestond uit prof. dr James H. Marrow van Princeton University, die blijkbaar was ingeseind en zijn vanzelfsprekende interesse direct kenbaar had gemaakt. Jim Marrow is nog steeds één van de grootste specialisten op het terrein van de middeleeuwse boekillustratie van de Noordelijke Nederlanden. Maar ook het noemen van zijn naam hielp niet om het boekje en zijn bezitster te achterhalen. Tevergeefs werd gewacht ‘op een bericht-

je van de geheimzinnige Groningse, van wie alleen bekend is dat zij in de stad woont, het boekje van haar moeder heeft geërfd en naar schatting tussen de 30 en 40 jaar oud is', aldus het genoemde krantenstuk. Evenmin behulpzaam was – in hetzelfde artikel – de beloftevolle melding van Jos Hermans dat hij iemand kende die gekwalificeerd was om het gewenste onderzoek uit te voeren. 'Wij hebben hier een Neerlandica, die daarnaast handschriftkunde gestudeerd heeft en volgend jaar wil promoveren. Het zou prachtig zijn als zij de kans kreeg dat boekje eens grondig te onderzoeken.' Elke reactie bleef uit, de stilte was oorverdovend.

Gelukkig is het onvindbaar blijven van het getijdenboekje geen bezwaar gebleken voor de boekhistorisch geschoolde neerlandica om haar proefschrift te voltooien, al zou dat nog enkele jaren duren. Op 11 mei 1995 werd Lydia Wierda gepromoveerd tot Doctor in de Letteren na de glansrijke verdediging van haar proefschrift over de zogenoemde Sarijs-handschriften.

In 1989, dus niet veel later na de geruchtmakende uitzending van 1986, publiceerden de makers van het

succesvolle tv-programma een boek met informatie voor het grote publiek, met tips én met spraakmakende gebeurtenissen die zich tijdens opnamen hadden voorgedaan. Ook het voorval rond het getijdenboekje komt daarin aan de orde. Presentator Cees van Drongelen vond de gang van zaken achteraf een gemiste kans, vooral met het oog op wetenschappelijk onderzoek. Hij beschouwde het boekje als 'absoluut het belangrijkste stuk dat wij tot nu toe in de serie 'Tussen kunst en kitsch' ooit hebben gevonden'.

Tot zover de voorgeschiedenis in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Pas in september 2023 kwam het getijdenboekje uit zijn geheime bewaarplaats tevoorschijn en kregen wij het onder ogen. Onze publicatie vergezelt de overdracht van dit getijdenboek aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen en is een eerste handreiking naar het publiek. Daarbij gaat het ons niet alleen om lezers maar evenzeer om kijkers. Wie meer wil lezen en zien verwijzen we naar de complete reproductie van het handschrift die door de bibliotheek online is gezet als onderdeel van haar Digitale Collecties.

II Van gebeden naar getijden

Jos Biemans

Gebed

Een essentieel kenmerk van de christelijke kerk is het gebed. Van Christus is bekend dat hij vaak en langdurig bad tot God, zijn vader (afb. 1). Dat deed hij alleen, of zoals we nu zouden zeggen: privé, dan wel samen met zijn volgelingen, de apostelen. Op hun verzoek heeft Christus zelf hen geleerd op welke manier zij moesten bidden. Naar dit voorbeeld onderstreepte vervolgens ook de christelijke kerk het belang van het individueel en gezamenlijk bidden tot God. Het doel daarvan was God zonder onderbreking te loven en te smeken om de redding of verlossing van de mensheid. Want door de zondeval van Adam en Eva was de band tussen God en de mens geheel verstoord. De mens was sterfelijk geworden en belast met de erfzonde die van generatie op generatie werd doorgegeven. Door de

zonden van de mens als een schuld op zich te nemen en als boetedoening daarvoor zijn leven te geven bij zijn kruisiging, herstelde Christus de band tussen God en de mensheid. De mens kreeg een nieuwe kans om alsnog het Eeuwige Leven te verwerven. De weg daarnaartoe was een christelijk of evangelisch leven te leiden, zoveel mogelijk naar het voorbeeld van Christus zoals dat was verhaald in enkele boeken van het Nieuwe Testament, met name in de vier Evangelien.

Iedere christen werd aanbevolen om deel te nemen aan 'het voortdurende gebed tot God door de kerk als geheel'; die aanbeveling is overigens nog steeds van kracht. Voor bepaalde categorieën gelovigen was en is bidden niet slechts een dringend advies maar een goddelijke verplichting, het gebed als *Officium divinum*.

Afb. 1 In de nacht voor zijn kruisiging bidt Christus in de Hof van Olijven tot God de Vader, terwijl enkele van zijn apostelen slapen. Miniatuur aan het begin van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid in een Sarijs-handschrift (Baltimore, Walters Art Museum, ms. W.918, fol. 104v; © 2011 Walters Art Museum).

Deze dagelijkse plicht geldt in de eerste plaats voor *clerici* of geestelijken, dus mannen die tot priester gewijd zijn of zich door studie voorbereiden op die wijding. Een andere categorie zijn kloosterlingen, zowel monniken (mannen) als monialen (vrouwen). Veel mannelijke kloosterlingen zijn leken (*fraters* of broeders); alleen monniken die tevens priester zijn, behoren tot de geestelijke stand (*paters* of vaders). In vrouwenkloosters wonen uitsluitend leken omdat de kerk vrouwen niet toelaat tot de geestelijke stand. Buiten de kloosters vinden we priesters die aan kerken in steden of dorpen verbonden zijn. Zij lezen het officie gewoonlijk individueel. Kloosterlingen echter kennen een gezamenlijk koorgebed.

Het bidden, in het Latijn, is pragmatisch verdeeld over een cyclus van acht gebedsuren. De nacht telt drie gebedsuren, te beginnen om negen uur in de avond. Drie uur later, om middernacht volgt het tweede uur en om drie uur het derde uur. De dag bestaat uit vijf gebedsuren en duurt van zes uur 's morgens tot zes uur 's avonds. Deze gebedspraktijk leidde tot gebroken nachten en dagen en was alleen mogelijk in de beslotenheid van kloosters, omdat bidden en werken daar geheel op elkaar waren afgestemd. Buiten de klooster-

muren was een dergelijk schema zowel voor priesters als leken natuurlijk niet uitvoerbaar. In kathedraal en andere kerken in stad en land beperkte het dagelijkse gebed zich daarom gewoonlijk tot de ochtend en de avond. Voor wie een bezoek aan de kerk niet mogelijk was, bad thuis zijn gebeden na het opstaan en voor het

slapen gaan. Vooral kloosterlingen baden behalve voor zichzelf tegelijk ook voor gelovigen die daar niet aan toekwamen. Dat is een van de redenen dat kloosters uit dank of als tegenprestatie vaak schenkingen ontvingen, in natura, bijvoorbeeld het bezit of de opbrengst van land, of in klinkende munt.

Brevieren en getijdenboeken

Alle teksten voor het christelijke *Officium divinum* zijn gaandeweg bijeengebracht in het Latijnse *breviarium* voor geestelijken en kloosterlingen (afb. 2). Het *breviarium* is een officieel liturgisch boek, het wordt dus gebruikt in de liturgie (het geheel aan voorgeschreven teksten en handelingen van een eredienst). De teksten worden gezongen of gelezen in een verdeling over alle dagen van het kerkelijk jaar, per dag verdeeld over de acht gebedsuren. Tot de inhoud behoren een liturgische kalender, vele Bijbelpassages en het complete *psalterium*, opgesplitst en verspreid over het eerste en het voorlaatste gebedsuur van elke dag van de week. Het *Boek der psalmen* vormt immers een dankbetuiging aan God voor de schepping van de wereld, terwijl

de psalmen ook zijn erbarmen met de mens verwoorden. Daarnaast bestonden er aparte officies, zoals gebeden tot de Maagd Maria, gebeden voor overleden gelovigen en een verzameling van zeven boetpsalmen. Deze drie gebedscycli zijn op den duur in het *breviarium* opgenomen, maar werden in toenemende mate ook los daarvan gebeden, sinds de dertiende eeuw ook in kringen van leken.

Naast het Latijnse *breviarium* is er het *horarium*, eveneens een getijdenboek in het Latijn. De benaming is afgeleid van het Latijnse woord *hora*, dat uur betekent. De kern van het boek wordt gevormd door de drie genoemde oorspronkelijk zelfstandige officies. Uit het *brevier* werden onder meer de verdeling in gebedsuren

Afb. 2 Begin van de teksten voor Paaszaterdag in een Latijns breviarium van omstreeks 1450, mogelijk geschreven in Deventer en gedecoreerd in Zwolle (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 133 H 25, fol. 8r).

overgenomen en de kalender. De teksten zijn thematisch geordend naar enkele belangrijke christelijke personen of zaken, zoals Maria, de Heilige Geest, de kruisiging van Christus, alle heiligen, boetedoening en de verwerving van het Eeuwige Leven. Net als bij het officiële gebed van de kerk was het doel van het lezen van getijden om God dagelijks te loven en tegelijk te bidden om vergeving van zonden. Het *horarium* of getijdenboek is overigens geen liturgisch boek, de inhoud kon een persoonlijke voorkeur laten zien en het lezen van

de teksten gebeurde op basis van vrijwilligheid. Behalve geestelijken en kloosterlingen voelden zoals gezegd ook leken buiten de kloostermuren de behoefte om zich aan te sluiten bij het gebed van de kerk. Voor hen bood het *horarium* uitkomst. Hoewel dit gebedenboek vertaald werd in een aantal volkstalen, is toch het Latijn bijna overal de standaardtaal. Alleen in de Noordelijke Nederlanden bevatten de meeste getijdenboeken teksten in het Middelnederlands, de middeleeuwse gedaante van onze taal.

Het getijdenboek van Geert Grote

In onze streken werd tegen het einde van de veertiende eeuw een getijdenboek samengesteld met teksten die uit het Latijn vertaald waren. De samensteller en vertaler was Geert Grote. Veel van wat hier volgt berust op de publicaties van dr Rudolf van Dijk die zich lang en indringend heeft beziggehouden met Grote's leven en werk, waaronder het hierna nog te behandelen getijdenboek van Geert Grote. Deze was in 1340 geboren in Deventer waar hij dankzij zijn intelligentie en zijn welgestelde ouders de Latijnse school had doorlopen. In

Parijs studeerde hij aan de Sorbonne en verwierf hij de graad van *magister artium*, meester in de *Septem artes liberales* of de 'Zeven vrije kunsten', met 'kunsten' in de betekenis van 'studievakken'. In Keulen en Praag zette hij zijn studies voort. Opnieuw in Parijs studeerde hij theologie en kerkelijk recht. Zowel in Aken als later in Utrecht werd hij aangesteld als dom-kanunnik, een goed betaalde functie als bisschoppelijk adviseur.

Rond 1372 verruilde Geert zijn leven in welstand, met wereldse genoegens en voortgezet vrij studeren,

voor een meer ascetische levenswijze. Dat betekende in die tijd een keuze voor soberheid en vasten (het eten van alleen het hoogstnoodzakelijke), voor boetedoening en gebed, alles om daardoor in verbinding te komen met God en de kans te vergroten om het Eeuwige Leven te verwerven. Waarschijnlijk verbleef Grote van 1374 tot 1378 als betalende gast in het kartuizerklooster Monnikhuizen te Arnhem. Kartuizers vormden een strenge kloosterorde. Bij de kartuizers zal Geert voornamelijk gestudeerd en gebeden hebben en kon hij nadenken over hoe een evangelisch leven gestalte kon krijgen in kerk en maatschappij.

In 1374 had hij zijn ouderlijk huis aan de Hagensteeg in Deventer vrijwel geheel ter beschikking gesteld van arme oudere vrouwen die afzonderlijk en gezamenlijk God wilden dienen. Stond daarbij aanvankelijk de liefdadigheid voorop, later ging zijn voorkeur uit naar jongere vrouwen die zowel devoot (vroom) wilden leven als in staat en bereid waren om door arbeid bij te dragen in de kosten van het gemeenschappelijke levensonderhoud, bijvoorbeeld door te spinnen en te weven. Het aantal vrouwen dat dit voorbeeld wilde volgen, groeide snel zodat ook elders, in Deventer en daarbuiten, vrouwen onder één dak gingen leven. Anders

dan in kloosters legden deze vrouwen of zusters geen religieuze geloften af. Huis- of leefregels moesten leiden tot een organisatie waarbij de zakelijke aspecten voldoende ruimte lieten voor de spirituele oriëntatie die het hoofddoel vormde. Pas tegen het einde van de eeuw werden zij bekend als ‘zusters van het gemene (is: gemeenschappelijke) leven’.

Na zijn verblijf in Monnikhuizen kocht Geert Grote in Parijs een grote hoeveelheid boeken waarin de goddelijke wijsheid van God te vinden was en die getrouw de leer van de kerk lieten zien. De inhoud van deze boeken vormde het fundament om de weg te vinden naar een evangelisch en vroom leven en afstand te nemen van alle misstanden onder de geestelijken en in de samenleving van zijn tijd.

In 1379 werd Geert Grote door de bisschop van Utrecht tot diaken gewijd zodat hij mocht preken en zijn ideeën over een aan God toegewijd of devoot leven verder kon verspreiden. Voor het priesterschap voelde hij zich niet waardig genoeg. Geert moet een goed spreker geweest zijn naar wie men graag kwam luisteren. In steden en dorpen riep hij op tot boetedoening en trachtte hij de mensen tot inkeer te brengen. Hoewel zijn preken een strenge vermaning inhielden, wist hij

blijkbaar velen te raken en te overtuigen, zowel priesters als gewone gelovigen. Behalve kritiek uiten wilde hij echter ook daadwerkelijk laten zien hoe evangelisch leven wel degelijk mogelijk was.

Onder de velen die door Grote geïnspireerd werden tot een devoot leven was ook Florens Radewijns, die in Praag *magister artium* geworden was. Hij sloot zich aan bij Geert Grote en op diens aanraden koos hij voor het priesterschap. Omstreeks 1381 stichtte Florens in Deventer het eerste huis van mannelijke devoten. De woongroep bestond aanvankelijk vooral uit andere priesters. Van meet af aan zagen zij het belang in van het opbouwen van een goede bibliotheek waarvan de boeken niet alleen de inspiratie leverden voor hun manier van leven maar ook hielpen om de kerkrechtelijke positie van de broedergemeenschappen te onderbouwen. Voor eigen gebruik kopieerden zij grote aantallen boeken. Om hun evangelische leefwijze praktisch mogelijk te maken, kopieerden zij daarnaast boeken voor anderen, tegen betaling. Als snel sloten naast andere priesters ook meer leken zich aan, waaronder bijvoorbeeld studenten. De benaming ‘broeders van het gemene leven’ (*fratres vitae communis* en daarom *fratres* of *fraterheren*) gold voor alle huisgenoten. Andere

stichtingen volgden, vanuit Deventer alsook elders door lokale initiatieven, eerst in de IJsselstreek maar al snel eveneens in andere delen van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, en in het Duitse taalgebied.

Geert Grote en zijn volgelingen brachten onder leken en geestelijken een enorme religieuze vernieuwingsbeweging op gang die bekend is geworden als de Moderne Devotie. ‘Modern’ betekent hier niet alleen ‘eigentijds’, maar verwijst ook naar het devote leven van Christus en van kluizenaars in de eerste eeuwen van het christendom; hun leefwijze – de *Devotio antiqua* – had ook de kartuizers geïnspireerd. De moderne devoten vormden echter geen kloosterorde en stonden evenmin onder bisschoppelijk gezag. Hun vroomheid in afzondering kreeg vorm in hun ascetisch gedrag en in hun leven onder een gezamenlijk dak, maar dan midden in de wereld en als voorbeeld voor anderen.

Afgezien van de geestelijken onder de broeders van het gemene leven waren de moderne devoten niet verplicht tot deelname aan het voortdurende gebed van de kerk. Dat gold ook voor de vrouwen in de zusterhuizen. Onder de *fratres* waren velen die in hun scholing Latijn geleerd hadden en ook sommige zusters waren die taal machtig. Vele andere moderne devoten beschikten niet

over die kennis of slechts in gebrekkige mate. Niettemin klonk ook onder hen de wens om voor zover mogelijk toch te kunnen aansluiten bij het gebed van de kerk. Voor hen vertaalde Geert Grote tegen het einde van zijn leven teksten voor een gedeeltelijk nieuw door hem samengesteld getijdenboek in de volkstaal. De inhoud kon bestaan uit de volgende onderdelen:

- een kalender,
- de getijden van Onze Lieve Vrouw, ook wel genoemd de getijden van de Heilige Maagd of de Maria-getijden,
- de getijden van de Heilige Geest,
- de korte getijden van het Heilig Kruis,
- de getijden van de Eeuwige Wijsheid,
- de lange getijden van het Heilig Kruis,
- de zeven boetsalmen met de litanie van alle heiligen en
- de getijden voor de overledenen, gewoonlijk aangeduid als de Dodenvigilie.

De Maria-getijden en de Dodenvigilie hebben in de verschillende handschriften vaak een proloog. De twee versies van de Kruis-getijden maakten een keuze mogelijk; de langere tekst werd vooral in de vastentijd

gebeden, bij gebrek aan tijd kon in andere perioden van het kerkelijk jaar de kortere versie gebruikt worden. Onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat deze verzameling teksten het getijdenboek van de Moderne Devotie genoemd mag worden en dat Geert Grote de samensteller ervan was. Grote's getijdenboek is de bestseller van de Late Middeleeuwen, waarvan duizenden exemplaren gemaakt en gelezen moeten zijn en nog honderden exemplaren bewaard zijn gebleven.

In de context van zulke boeken wordt de term 'getijde' op twee verschillende manieren gebruikt. De eerste betekenis betreft een aspect van de tijd, zowel een 'bepaalde hoeveelheid tijd' als een 'tijdstip' of 'uur'. Beide betekenissen zijn van toepassing op de hiervoor al kort vermelde acht gebedsuren van de nacht en de dag:

- de metten (om middernacht, verdeeld over drie nocturnen of nachtwaken, soms echter in één nocturne: korte metten),
- de lauden (aan het begin van de ochtend, bij zonsopgang, om drie uur), gevolgd door de vier kleine getijden of gebedsuren van de dag:
  - de priem (het eerste uur van de dag, om zes uur),
  - de terts (het derde uur van de dag, om negen uur),
  - de sext (het zesde uur van de dag, om twaalf uur) en

- de noon (het negende uur van de dag, om vijftien uur), vervolgens
- de vespers (bij zonsondergang, om achttien uur) en
- de completen (dagsluiting, bij het eerste uur van de nacht, om eenentwintig uur).

Samen vormen deze gebedsmomenten een dagelijkse opeenvolging van gebeden met steeds drie uur ertussen en weerspiegelen zij het voortdurende gebed van de kerk. In de praktijk werd een verdeling over de tijd aangehouden die paste bij een realistisch dagritme. Het getijdenboek volgt dus het schema van de geestelijken en kloosterlingen, maar leken konden heel goed op andere momenten hun getijdenboek openen. Men kon bijvoorbeeld 's morgens de lauden en priem samennemen, de terts en de sext rond het middaguur bidden, noon en vespers na het eten lezen en completen en metten samenvoegen alvorens naar bed te gaan. Gewoonlijk wordt het enkelvoud 'getijde' gebruikt om de afzonderlijke uren aan te geven, bijvoorbeeld 'het

getijde (gebedsuur) van de metten'. Nog gebruikelijker is eenvoudigweg te spreken van de 'metten', de 'lauden', de 'priem' enzovoorts.

De andere betekenis van getijden betreft niet de tijd maar de inhoud, de gebedsteksten. In dat geval wordt altijd de meervoudsvorm 'getijden' gebruikt. Zo spreekt men van de 'Getijden van Onze Lieve Vrouw' en van de 'Lange getijden van het (heilig) Kruis'.

Alle getijden van Geert Grote hebben als doel teksten aan te bieden die de lezer helpen om een vrome of devote levenshouding te ontwikkelen én te bewaren, zodat een innig contact met God, de Heilige Geest, Christus en diens moeder Maria tot stand kan komen, in de hoop dat smeekbeden tot hen zullen helpen om van God vergeving van zonden te verkrijgen en na de dood het Eeuwige Leven te verwerven. Maria werd gezien als de beste bemiddelaar tussen de mens en God. Om die reden zijn de Maria-getijden steevast het belangrijkste onderdeel van het getijdengebed en dus van het getijdenboek.

III Handschrift Add. 424 in de Universiteitsbibliotheek te Groningen

Jos Biemans

Globale beschrijving

Inhoud: kalender voor gebruik in het bisdom Utrecht, zes getijden in de vertaling van Geert Grote: Getijden van de Heilige Maagd (het begin ontbreekt), Lange Kruisgetijden, Getijden van de Eeuwige Wijsheid, de lange versie van de Getijden van de Heilige Geest (met een kleine tekstlacune), de Zeven boetspsalmen en een Litanie van alle heiligen, gevolgd door twee Sacramentsgebeden en ten slotte de Dodenvigilie (het begin ontbreekt). Alle teksten zijn gesteld in het Middelnederlands.

Materiële aspecten: perkament, thans 199 folia (niet gefolieerd; oorspronkelijk telde het handschrift vermoedelijk 204 folia, want waarschijnlijk ontbreken vijf bladen); huidige bladspiegel: 132 × 95 mm, tekstspiegel: 80 × 60 mm, *mise-en-page*: één tekstkolom van steeds 18 regels, afschrijving en liniëring in zwarte inkt. Het handschrift is thans te strak ingebonden om de samenstelling ervan te kunnen onderzoeken.

Schrift, kopiïst, correctie en rubricatie: de teksten, inclusief de kalender, zijn geschreven in een regelmatig

littera textualis van een en dezelfde hand, die ook de standaardrubricatie verzorgde, het schrijven en accentueren van tekst met rode inkt. De *littera textualis* is een van de formele boekschriften van de Late Middeleeuwen (zie de afbeeldingen van handschrift Add. 424 in dit boekje). De kopiist maakte vrijwel uitsluitend gebruik van standaardafkortingen, zowel in het Middelnederlands als in het Latijn. Er lijkt geen aparte correctiefase geweest te zijn.

Tekstgeleding: de kopiist heeft de gebruikelijke hiërarchische structuur van de teksten uit zijn model overgenomen in zijn afschrift door het verschil tussen tekstonderdelen zichtbaar te maken met behulp van initialen in verschillende formaten, uitvoeringen en decoratieniveaus. Aan het begin van de getijden vormt een grote miniatuur een extra markering; twee bladen met zo'n illustratie zijn uitgesneden. Ook de rubricatie draagt bij aan de visualisatie van de tekststructuur door het gebruik van rode inkt, aangebracht van het hoogste tot het laagste niveau, dat wil zeggen van in rood geschreven teksten tot en met de rood geaccentueerde kapitalen aan het begin van zinnen. Sporadisch plaatste de kopiist punten in zijn tekst.

Decoratie en illustratie: oorspronkelijk bevatte het handschrift zes bladgrote miniaturen en zes grote, geschilderde en gehistorieerde initialen, elk vergezeld van een randversiering; een gehistorieerde initiaal is een grotere sierletter aan het begin van een hoofdonderdeel van de tekst met in het 'oog' of 'hart' daarvan een 'historie', een narratieve of verhalende voorstelling. De voorstellingen in de miniaturen en in de beginletters van de getijden preluderen op het thema van de verschillende teksten. Zowel aan het begin van de Maria-getijden als de Dodenvigilie ontbreken de bladen met deze illustraties, initialen en randdecoratie. De gebedsuren openen met kleinere gouden initialen op een tweekleurig geschilderd veld. Ook deze initialen worden vergezeld van randversieringen. Van de kleinere geschilderde initialen in rood of blauw en hiërarchisch van verschillend formaat zijn alleen de grootste, steeds in blauwe dekverf voorzien van met de pen getekende versieringen in rood (penwerk).

Band: achttiende-eeuwse band met kartonnen platen, het geheel bekleed met rood leer, gewoonlijk aangeduid als 'marokijn'. Het leer is rijk versierd met goudstempeling op de platten en op de zijkanten daar-

van, alsook op de rug; vergulde sneden. De gebruikte stempels wijzen op vervaardiging in een Leidse binderij.

Lokalisering en datering: het handschrift is gemaakt voor gebruik in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Dialectverschijnselen in de teksten verkleinen de origine tot de IJsselstreek. De lokalisering en datering van het handschrift zijn vooral gebaseerd op de decoratie en illustratie van het boekje. Verwantschap met de in Zwolle ontstane zesdelige Bijbel en het Thabor-getijdenboek geven een lokalisering in Zwolle en een datering tussen ca. 1465 en 1480 (zie verder hoofdstuk v).

Geschiedenis: op de voorkant van het laatste beschreven blad van het handschrift noteerde de kopiist in rode inkt: 'Dit boec hoert brecht Iohan beert soens'. De eerstvolgende eigenaar van het getijdenboekje na Brecht was – voor zover bekend – Marie Cornelie (Marietje) Muller (1853-1939), dochter van de Rotterdamse havenbaron Hendrik Muller Szn (1819-1898). Bij het handschrift bevindt zich een globale beschrijving daarvan uit 1986 met de vermelding dat Marietje het getijdenboek vóór 1875 op een veiling kocht voor f100,-.

Nadere bestudering

De decoratie en illustratie van het getijdenboekje vormt het onderwerp van hoofdstuk v. Aan enkele andere aspecten van het hier beschreven handschrift wordt hieronder wat extra aandacht geschonken.

De kalender

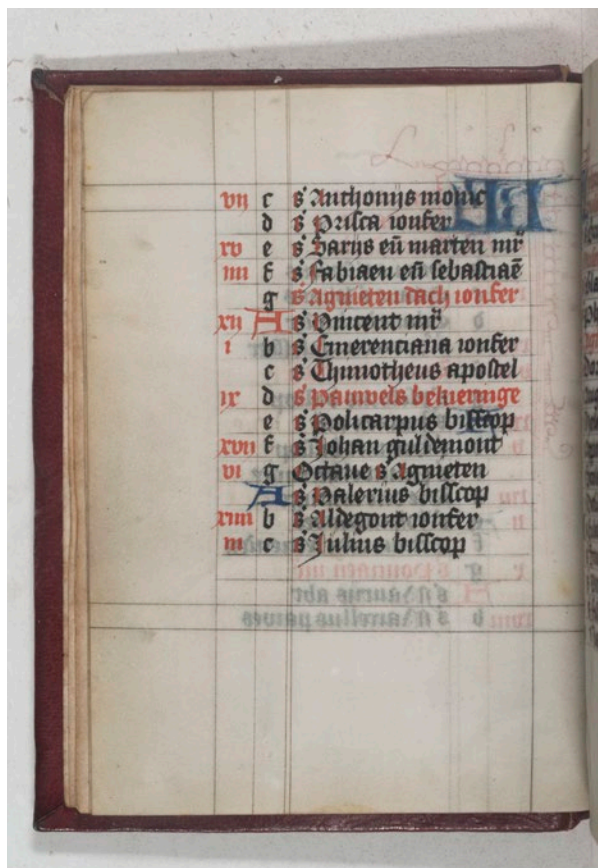
Veel dagen in de kalender (fol. 2r-13v) bevatten de naam van een of meer heiligen, meestal gaat het om hun

sterfdag. De dood van een heilige, bijvoorbeeld van een martelaar, betekent in de kerk van Rome dat hij of zij is overgegaan naar het Eeuwige Leven, wat een feestelijke gebeurtenis is. Ook feesten die altijd op dezelfde datum gevierd worden, zoals Kerstmis, zijn in de kalender opgenomen, feesten op veranderlijke data, zoals Pasen, niet. Sommige feestdagen in deze kalender zijn in rode inkt genoteerd, wat betekent dat zij

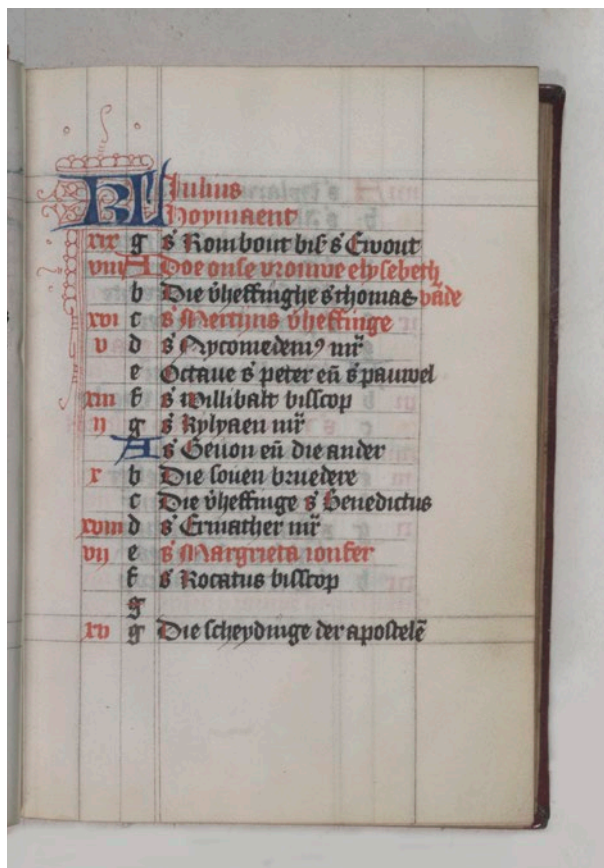
verplicht gevierd moesten worden. Voor zeven van deze verplichte feestdagen bestond de verplichting alleen binnen het bisdom Utrecht. Daarom wordt gesproken van een Utrechtse kalender.

In de kalender van dit handschrift komen ook heiligen voor die niet bestaan hebben. Hun 'namen' berusten op leesfouten uit de legger, het handschrift dat als model diende voor de kopie, of op schrijffouten, gemaakt door de kopiist bij het overschrijven. Een voorbeeld is de Heilige 'Sarijs' voor Marijs (Marius, op 19 januari); deze fout is ongetwijfeld een samentrekking van 'S Marijs' tot 'Sarijs' (afb. 3). Op een bepaald moment moet een kalender met zulke 'foute heiligen' normaal of standaard geworden zijn onder kopiïsten die handschriften met Geert Grote's getijdenboek produceerden. Lydia Wierda heeft een grote groep handschriften met deze standaardfouten onderzocht en hen aangeduid als 'Sarijs-handschriften'.

De dagen in een middeleeuwse kalender zijn niet genummerd maar kennen wel een lettering van *a* tot en met *g*; deze letters vormen samen de 'zondagsletters'. Zij geven aan op welke data van een bepaald jaar de zondagen vallen. Bij het noteren daarvan in hand-

Afb. 3 Tweede helft van de maand januari in de kalender met op de 19de dag de 'heilige Sarijs' in plaats van Marijs, hier in het gezelschap van de heilige Maarten (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 2v).

Afb. 4 Eerste helft van de maand juli in de kalender (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 8r).

schrift Add. 424 zijn foutjes gemaakt. Deze zijn niet kenmerkend voor de groep Sarijs-handschriften maar te wijten aan de kopiist van dit handschrift. Na 14 juli schreef de kopiist op de volgende regel, dus voor 15 juli, alleen een *g* als zondagsletter. De rest van de regel bleef leeg, wat in deze en andere kalenders wel vaker voorkomt. Waarschijnlijk schreef de kopiist de zondagsletters per bladzijde in één keer onder elkaar neer en kennelijk ging dat soms mis. Op de regel van 16 juli schreef de kopiist immers opnieuw een *g*, samen met de volgende tekst: ‘Die scheidung der apostelen’ (*Divisio apostolorum* of het uiteengaan van de apostelen vanuit Jeruzalem om het Evangelie in de hele wereld te verkondigen, gevierd op 15 juli). Pas toen de kopiist zijn fout bemerkte had, streepte hij de *g* erboven alsnog door, met rode inkt, dus pas in de rubricatiefase, nadat alles in de kalender dat met zwarte inkt geschreven moest worden voltooid was (afb. 4). Deze verder lege regel moet inderdaad genegeerd worden, want anders staan alle nog volgende heiligennamen een dag te laat. In de maand november maakte de kopiist een vergelijkbare fout. Na 2 november vulde hij tweemaal een zondagsletter *e* in, waarvan de eerste later met een dun

zwart haaltje is doorgestreept. Voor wie deze minimale correctie niet opmerkte, zijn ook hier alle heiligen een dag opgeschoven en telt november 32 dagen.

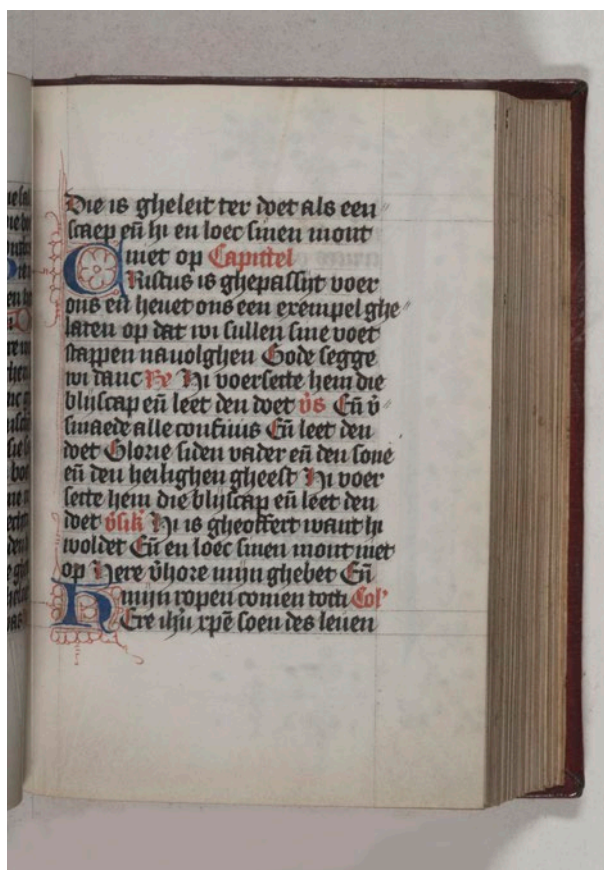
Samenstelling van de gebedsuren

In het vorige hoofdstuk is beschreven dat de meeste getijden onderverdeeld zijn conform de acht gebedsuren van een dag. Alleen de Zeven boetpsalmen en de Dodenvigilie hebben een andere indeling. De tekst van elk gebedsuur bestaat eveneens uit onderdelen, zowel langere als kortere. Om een voorbeeld te geven, de metten, het eerste gebedsuur, bevatten gewoonlijk achtereenvolgens de gebruikelijke opening van dit gebedsuur ('Here du salte opdoen mine lippen Ende mijn mont sal voertkundigen dijn lof ...'), een uitnodiging tot gebed (*invitatorium*), een vertaling van Psalm 95 (*Venite exultemus*), een hymne (lofzang), een tweede en soms een derde psalm, gevolgd door een antifoon (een vers dat de psalm inhoudelijk afsluit) en een versikel (kort vers, oorspronkelijk één psalmvers). Daarna volgt driemaal de combinatie van een les (korte Bijbellezing), een respons (soms kapittel genoemd) en een vers (respons en vers zijn beide een reactie op de

les), dan de eeuwenoude lofzang op God (*Te Deum*) en ten slotte nog een versikel. Voor de gebruiker van een getijdenboek is van belang dat hij of zij weet wat de aard of de herkomst is van al die grotere en kleinere tekstonderdelen. Daarom en om elk onderdeel gemakkelijker te kunnen vinden wordt die informatie telkens kort en in rode inkt aangegeven aan het begin van elk bestanddeel (afb. 5). Ook de andere gebedsuren hebben min of meer hun eigen structuur en inhoud.

De inhoud van de zes getijden en twee andere gebeden

In hoofdstuk 11 is verhaald hoe het getijdenboek van Geert Grote kan zijn samengesteld en in het voorgaande is toegelicht uit wat voor langere en kortere teksten de inhoud van de gebedsuren bestaat, anders gezegd, wat de structuur ervan is. De teksten van de gebedsuren in handschrift Add. 424 lopen wat hun structuur betreft in meerderheid gelijk op met de overeenkomstige teksten in het *Getijdenboek van Geert Grote* zoals uitgegeven door Nicolaas van Wijk én met de tekststructuur van de getijden in de Sarijs-handschriften zoals Lydia Wierda die heeft aangegeven in Appendix 2

Afb. 5 Bladzijde uit de Lange Kruisgetijden met in rood aanduidingen van onderdelen van de tekst: Capittel, R' voor Respons, v's voor vers, v'sik' voor versikel en Col' voor Collecte (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 70r).

van haar studie over die handschriften. Met uitzondering van de Zeven boetpsalmen en de Dodenvigilie hebben alle getijden dezelfde structuur.

Aan de *Getijden van Onze Lieve Vrouw* (fol. 14r-53v) ontbreken in handschrift Add. 424 hoogstwaarschijnlijk de eerste twee bladen. Behalve de miniatuur en de gehistorieerde initiaal missen we daardoor ook het begin van de tekst tot en met de woorden 'Laet ons volhertelike bliscap hebben ten heren Want sine is dat', waarna de tekst in het handschrift – in Psalm 95, *Venite exultemus* – vervolgt met: 'meer ende dat hevet hi ghemaket ende dat droeghe lant hevet hi ghevest' (zie de uitgave door Van Wijk uit 1940, p. 36-37 en een klein blaadje papier met een notitie van Marietje Mullers oom, de antiquaar Frederik Muller (1817-1881), dat zich nog steeds bevindt in het handschrift op de plek waar het begin van de Getijden van de heilige Maagd ontbreekt. Het schrift van die notitie is gelijk aan dat van een andere, langere notitie die met een verticale aantekening in potlood aan Frederik Muller wordt toegeschreven). Van Wijk gaf de tekst uit van een handschrift met een proloog op de Maria-getijden. Daarin verantwoordt Geert Grote dat hij het Latijn woord voor woord

vertaald heeft. Althans, voor zover mogelijk, want wanneer hij de zin of de geest van de tekst daardoor verkeerd zou weergeven, liet hij dat uitgangspunt los en koos hij voor een juiste interpretatie. Deze informatieve proloog is echter geen standaardonderdeel van de Getijden van Geert Grote. In verreweg de meeste handschriften ontbreekt hij en voor zover bekend komt hij ook niet voor in de Sarijs-handschriften. Dat maakt het aannemelijk dat ook handschrift Add. 424 deze proloog niet bevatte, wat van belang is voor de bepaling van het aantal bladen dat hier aan dit handschrift ontbreekt.

De Maria-getijden bevatten ruim dertig psalmen, die uiteraard hun eigen betekenis hebben. Veel van de overige teksten, zoals hymnen, gebeden, antifonen en lessen, zijn geselecteerd om de betekenis van deze psalmen te relateren aan Maria. In de lessen richt de gelovige zich rechtstreeks tot haar: 'Heilige maria ioncfrouwe alre ioncfrouwen moeder ende dochter des conincs van al. Seynt in ons dinen troest op dat wi overmits di verdienen te hebben dat loen des hemelschen rikes' (fol. 18v).

In de *Getijden van het heilig Kruis* (fol. 55r-80v) wordt dankbaar herdacht dat Christus zich vrijwillig liet kruisigen om de band tussen God en de mens te herstellen.

Handschrift Add. 424 bevat net als de meeste Sarijs-handschriften de lange versie van deze getijden met psalmen en daarbij teksten waarin gerefereerd wordt aan de passie of het lijden van Christus. Ter illustratie, een kapittel in de terts luidt als volgt: 'Cristus is ghepassijt voer ons ende hevet ons een exempel ghelaten op dat wi sullen sine voetstappen navolghen. Gode segge wi danc' (fol. 70r).

Van een geheel andere herkomst en aard zijn de *Getijden van de Eeuwige Wijsheid* (fol. 82r-105v). Deze getijden zijn een vertaling en bewerking door Geert Grote van de *Cursus de Aeterna Sapientia* van de Duitse dominicaan en mysticus Heinrich Seuse of in het Latijn kortweg Suso (1295-1366). De Nijmeegse hoogleraar A.G. Weiler gaf deze getijden in 1984 opnieuw uit, vergezeld van een vertaling in modern Nederlands; van zijn inleiding is hier gebruikgemaakt voor de volgende toelichting. De tekst is het laatste hoofdstuk van Suso's *Horologium Aeternae Sapientiae*, een verzameling dialogen tussen de Eeuwige Wijsheid en een leerling, in feite Suso zelf, door Geert Grote ter lezing verdeeld over de acht gebedsuren van de dag. Besproken worden overwegingen over het leven, lijden en sterven van Christus, de

smarten van Maria en onderwerpen als de goddelijke liefde, de pijnen van de hel en de kunst van het sterven in de Heer. De proloog is ontleend aan een brief van Suso. Niet de zondigheid van de mens vormt het centrale thema, maar juist de liefde tot God en in het bijzonder tot Christus, die zijn leven gaf voor de mens en daardoor aantoonde dat verdriet, lijden en de dood positief kunnen uitwerken. In tijden waarin die liefde verflauwde omdat de mens verliefd was geraakt op het ijdele van wereldse genoegens, probeerde Suso de Eeuwige Wijsheid te verwerven die hem moest inspireren zijn leven op God te richten. Die mystieke wijsheid, zo ontdekte hij langzaamaan door studie en meditatie, was een vrouwelijke personificatie, voor vrouwen een minnaar en uiteindelijk liefst een bruidegom en tegelijk voor mannen een minnares en ten slotte vooral een bruid. Het streven naar een dergelijke liefdesrelatie uit zich op tal van manieren in een mystiek erotisch taalgebruik. Achter de personificatie ontwaarde Suso gaandeweg de persoon van Christus, de weg, de waarheid en het leven, de enige weg ook naar de Vader, maar ook de persoon van God de Vader zelf. Door de Eeuwige Wijsheid te beminnen vertrouwde hij erop dat die hem zou begeleiden op

zijn zoektocht naar het goddelijke, naar God. Rond zeven thematisch verwante psalmen schikte Geert Grote de teksten van Suso.

In de *Getijden van de Heilige Geest* (fol. 107r-131r) staat een andere goddelijke kracht centraal, die van de Heilige Geest die eveneens inspireert tot een godsdienstig leven. Met Pinksteren ontvingen Christus' volgelingen door de neerdaling van de Heilige Geest de inspiratie die hen de moed gaf hun geloof in alle openbaarheid te belijden en het Evangelie in de wereld uit te dragen. Via de Heilige Geest konden zij zich richten tot God en ook diens steun ontvangen. Het handschrift bevat grotendeels wat Lydia Wierda genoemd heeft de lange versie van deze getijden met acht psalmen, drie lessen in de metten en met andere teksten waarin de Heilige Geest gesmeekt wordt voor de mens te bemiddelen bij God. Omdat tussen fol. 128v en 129r een blad ontbreekt, gingen het slot van de vespers en het begin van de complete ten verloren.

De *Zeven boetpsalmen* (fol. 133r-143r) hebben zoals gezegd hun eigen structuur: een reeks van zeven psalmen (6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142) en daartussen geen elementen zoals antifonen of andere becommentarierende teksten. De inhoud van deze psalmen stimu-

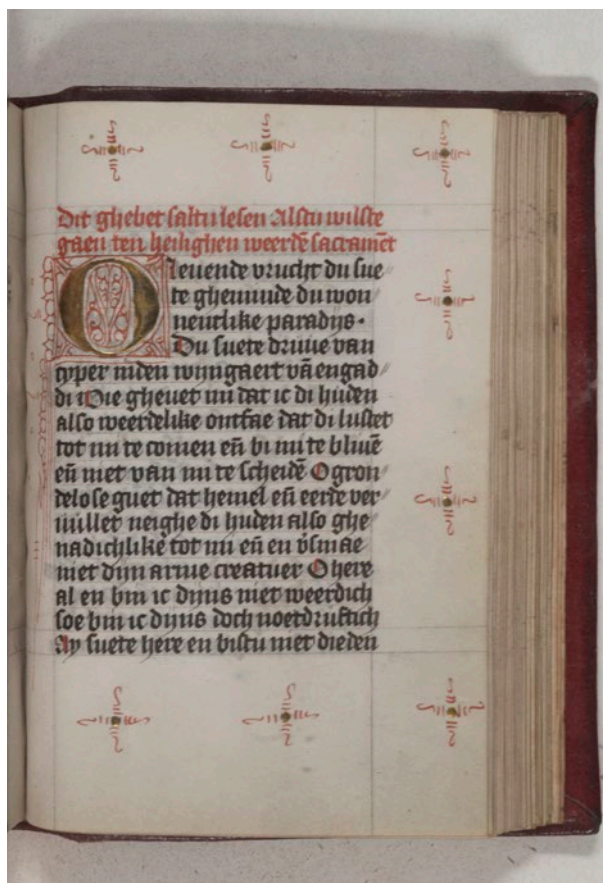
leert de lezer tot het vormen van berouw over de eigen zonden en tot het doen van boete, beide in de hoop dat de zonden vergeven worden. Ons handschrift bevat de standaardvertaling van Geert Grote, niet de afwijkende vertaling die Lydia Wierda in Sarijs-handschriften heeft onderscheiden. Aansluitend volgt de *Litanie van alle heiligen* (fol. 143r-154v), in feite een lange reeks namen van heiligen die aangeroepen worden om te bidden voor de gelovige lezer: 'Alle heilighe patriarchen ende propheten, bidt voer ons'. De formule 'bidt voer ons' is steeds afgekort tot b'. De litanie in het handschrift is overwegend gelijk aan wat Wierda de 'lange standaard-litanie' in de Sarijs-handschriften heeft genoemd. In een handschrift met een Utrechtse kalender past dat ook in de litanie een Utrechts kenmerk te vinden is. Normaal begint de opsomming van de heilige martelaren met de bisschoppen Silvester, Martinus en Leo. In handschriften die bestemd waren om gebruikt te worden in het bisdom Utrecht gaat de patroon van die stad en dat bisdom voorop. In handschrift Add. 424 vinden we daarom eerst 'Sinte Mertijn'.

Verder bevat het handschrift ook twee bekende *Sacramentsgebeden* (fol. 155r-157v), een te bidden vóór en

het andere na de ontvangst van de communie, de hostie of het brood. In het eerste gebed wordt de komst van Christus intens verwelkomd, het tweede gebed bevat de diepgevoelde dank daarvoor (afb. 6). De aanwezigheid van de Sacramentsgebeden vormt een aanwijzing dat dit Middelnederlandse getijdenboekje niet alleen in de privésfeer gelezen kon worden, maar evenzeer tijdens de Latijnse Mis in de kerk.

De *Dodenvigilie* (fol. 158r-199r), gewoonlijk de laatste getijden in Grote's getijdenboek, besluit ook in handschrift Add. 424 de getijdenreeks. Deze Getijden voor de overledenen zijn bestemd voor de nachtwake bij het lichaam van de dode en bestaan dus uit teksten voor de gebedsuren van de nacht, dat wil zeggen de metten en de lauden. In de nacht voor de begrafenis wordt gebeden om de tijd te bekorten die de gestorvene moet doorbrengen in het vagevuur, de fase en omgeving waarin een gelovige ziel gereinigd wordt van zonden.

Hoogstwaarschijnlijk zijn bij handschrift Add. 424 twee bladen uitgesneden aan het begin van de Dodenvigilie, een met een miniatuur en vermoedelijk een met het begin van deze getijden, waardoor ook de gehistorieerde initiaal verdwenen is. De tekst ontbreekt tot en

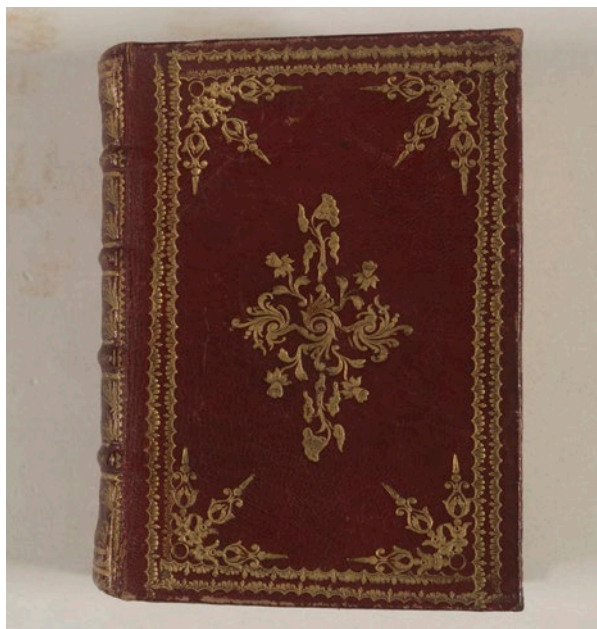
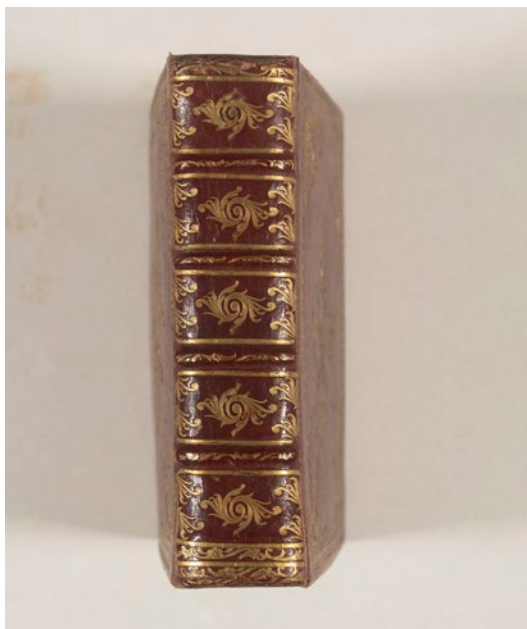
Afb. 6 Begin van het eerste Sacramentsgebed, te bidden vóór de ontvangst van de communie (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 155r).

met het volgende deel van Psalm 95, *Venite exultemus*: ‘want hi es onse here ende onsen god ende wi sin sijn volc ende schape sijnre weyden. Mi hebben’, waarna de tekst in het handschrift vervolgt met: ‘ombevanghen die suchten des dodts die droevige seer der hellen hebben mi om bevangen’ (zie Van Wijk 1940, p. 155-156). Ook bij deze getijden kon Van Wijk een proloog uitgeven. Daarin wijst Geert Grote erop dat deze teksten niet alleen gebeden worden in het belang van de dode maar ook ten bate van de biddende lezer zelf. Door hem of haar de gruwelen van het vagevuur in te prenten en de levende gelovige te stimuleren om voortdurend te bidden voor de zielen in het vagevuur bereidt men zich voor op de eigen dood. Ten slotte benadrukt de auteur het belang van het bidden en doorgronden van de antifonen bij de psalmteksten om daardoor de betekenis van elke psalmtekst beter te begrijpen. Net als bij de Mariagetijden komt deze proloog nauwelijks voor in de handschriften met Grote’s getijdenboek en is hij voor zover bekend niet aangetroffen in de Sarijs-handschriften. Vermoedelijk zal daarom ook deze proloog niet aanwezig zijn geweest in handschrift Add. 424.

Band

Ongetwijfeld is het handschrift van meet af aan ingebonden geweest om de kostbare inhoud voor beschadiging te behoeden. De oorspronkelijke, vijftiende-eeuwse band is niet bewaard gebleven. In de achttiende eeuw kreeg het boekje een nieuwe,

rood-marokijnen band (afb. 7). Stempels die gebruikt zijn voor het versieren van een boekband kunnen een aanwijzing bieden om te achterhalen in welke binderij de band gemaakt is. Enkele losse stempels en een rolstempel waarmee de band om handschrift Add. 424 versierd is door middel van een goudstempeling, zijn

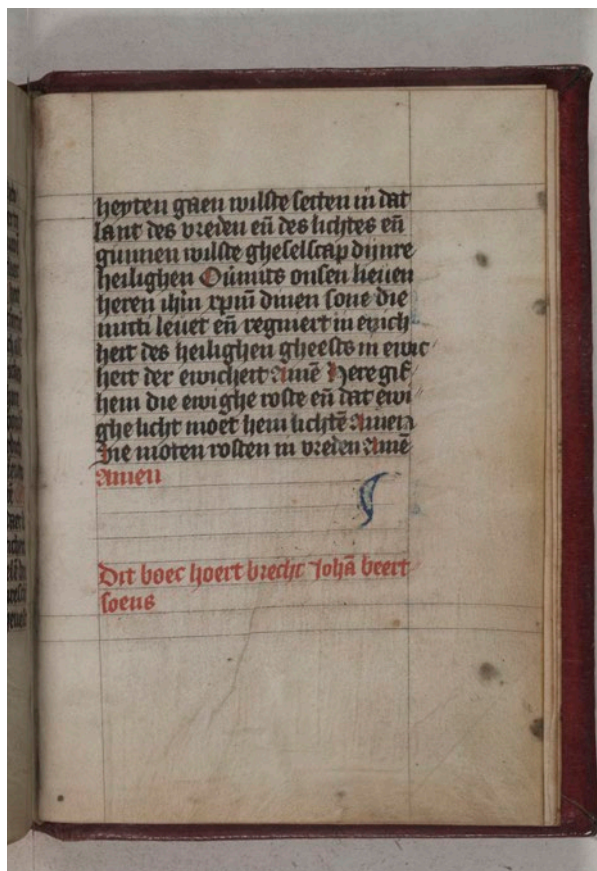
Afb. 7 Rug en voorplat van de band, waarschijnlijk gemaakt in de Van Hoogeveen Binderij die in het vierde kwart van de 18de eeuw in Leiden was gevestigd (Groningen, UB, hs. Add. 424).

tamelijk algemeen, aldus boekband-deskundige dr Jan Storm van Leeuwen. Enkele andere stempels op de band van het handschrift zijn echter bijzonder en worden besproken in deel IIA van zijn *Dutch decorated bookbinding in the eighteenth century* uit 2006. Zij vormen sterke aanwijzingen voor Storm van Leeuwen dat de band gemaakt is in de Van Hoogeveen Binderij die tussen 1770 (onzeker) en 1785 in Leiden was gevestigd. Wellicht was handschrift Add. 424 toen in het bezit van iemand in de sleutelstad of omgeving, maar daarover is niets bekend.

Geschiedenis

In de globale beschrijving van handschrift Add. 424 is de middeleeuwse eigendomsnotie na het slot van de laatste getijden wel geciteerd maar nog niet geïnterpreteerd. Belangrijk is dat deze notitie is neergepend door de kopiïst die ook alle andere teksten in het handschrift geschreven heeft: ‘Dit boec hoert brecht Iohan beert soens’ (afb. 8). De kopiïst wist dus voor wie het getijdenboekje bestemd was, anders gezegd: de genoemde Brecht was de eerste bezitter of bezitster van het handschrift.

De meeste middeleeuwers hadden nog geen standaard achternaam, waarmee mensen met dezelfde

Afb. 8 Notitie van de kopiïst dat het handschrift eigendom is van een vrouw, genaamd Brecht. Zij was de vrouw van Johan, de zoon van Beert (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 199r).

voornaam van elkaar onderscheiden werden. Aan de voornaam of roepnaam werd daarom veelal een *patroniem* toegevoegd, de naam van de vader; soms werd ook de naam van de grootvader vermeld. De naam 'Brecht' werd vroeger zowel door mannen als door vrouwen gedragen, voor jonge vrouwen dan vaak 'Brechtje'. In eerste instantie zou men de notitie kunnen interpreteren als 'Dit boek is eigendom van Brecht, de zoon van Johan, de zoon van Beert'. Was Brecht een dochter van Johan, dan was een formulering als 'brecht Iohan beert soens dochter' een optie geweest. De historicus en conservator van de middeleeuwse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Ed van der Vlist, deed ons evenwel een betere suggestie aan de hand. In Leidse archivalia uit de veertiende en vijftiende eeuw kwam hij bij de vermelding van bezit een aantal notities tegen met soortgelijke naamconstructies als in handschrift Add. 424. Daarvan was door de context zonneklaar dat wat op de naam van een vrouw volgde veelal betrekking had op haar echtgenoot. Vrijwel zeker moet ook de eigendomsnotitie in ons handschrift in die zin geïnterpreteerd worden: dit boek is eigendom van Brecht, de *echtgenote* van Johan, de zoon van Beert. Wellicht kreeg Brecht het boekje ten geschenke van

haar man, maar we mogen niet uitsluiten dat zij het voor zichzelf heeft laten maken.

Lokalisering en datering

Onderzoek van de kalender leerde dat het handschrift gemaakt is voor gebruik in het bisdom Utrecht dat in de Middeleeuwen ongeveer bestond uit Nederland boven de Rijn. Dialectverschijnselen in het getijdenboekje wijzen preciezer naar de IJsselstreek als regio van vervaardiging. Voorbeelden zijn onder meer vormen als 'holden' (i.p.v. houden), 'du woldes' (i.p.v. du wouts), 'manichvoldicheit' (i.p.v. menichvuldicheit).

Voor de datering van het handschrift zijn nauwelijks aanknopingspunten. Het formele *textualis*-schrift van dit getijdenboek kan niet preciezer gedateerd worden dan 'tweede helft van de vijftiende eeuw'. Op basis van de decoratie en de illustratie kan de groep Sarris-handschriften gedateerd worden op 'ca. 1465-1490' (zie hoofdstuk v).

Met dank aan Jan Storm van Leeuwen voor zijn identificatie van de binderij waar het handschrift vermoedelijk zijn huidige band ontving en Ed van der Vlist voor zijn suggestie voor de interpretatie van de bezittersnotitie.

IV De vervaardiging van verluchte handschriften in de Noordelijke Nederlanden

Anne Korteweg

Vanaf het begin van de studie van de Noord-Nederlandse boekverluchting, in de jaren twintig van de vorige eeuw, kregen kloosters een grote rol toebedeeld in de vervaardiging van deze handschriften. Dat geldt zeker ook voor de IJsselstreek, waar de kronieken van verschillende in en rond Zwolle gelegen kloosters, zoals het Gregoriushuis, Windesheim en St. Agnietenberg, de aanwezigheid vermelden van kopiïsten en verluchters. In recente jaren is echter meer duidelijkheid ontstaan over wat de boekproductie in zulke gemeenschappen precies inhield. Daarnaast is meer inzicht verkregen in de samenwerking tussen stedelijke ambachtslieden als kopiïsten, penwerktekenaars en boekschilders bij de vervaardiging van verluchte handschriften.

De voorname rol die het klooster St. Agnietenberg in de boekproductie zou hebben gespeeld, gaat terug op een artikel van de boekbanddeskundige Prosper Verheyden uit 1933. Deze schreef een drietal eerdere banden toe aan het klooster St. Agnietenberg, omdat het handschrift in een van die banden daar was geschreven. Een van de andere handschriften was een verlucht getijdenboek en in de jaren erna werden, op grond van hun overeenkomstige verluchting, tientallen handschriften aan St. Agnietenberg toegeschreven. In 1995 publiceerde Lydia Wierda een boek waarin ze alle tot dusverre samengebrachte handschriften en de argumenten voor toeschrijving uitvoerig analyseerde. Zij stelde vast dat de toewijzing aan St. Agnietenberg

slechts berustte op één boekband, waarvan bovendien niet zeker was dat hij in het klooster was gemaakt. Als plaats van vervaardiging gingen haar gedachten daarom eerder uit naar het Gregoriushuis in Zwolle. Dit was een huis van broeders van het gemene leven, waarvan uit de kroniek bekend is dat de inwoners onder andere in hun levensonderhoud voorzagen door het afschrijven van boeken. Bovendien was in dat klooster in de jaren 1462 tot 1476 de Zwolse Bijbel ontstaan, een zesdelige Bijbel met fraaie miniaturen waarvan de stijl verwantschap vertoonde met die van de ‘Agnietenbergse’ groep. Naar aanleiding van een door haar ontdekte fout in de kalender (op 19 januari wordt Sint-Sarijs in plaats van Sint-Marijs vermeld) gaf zij de groep de naam Sarijs-handschriften, en dateerde het ontstaan in de periode ca. 1465-1485. Ook handschrift Add. 424 van de Universiteitsbibliotheek Groningen behoort tot de Sarijs-groep.

De afgelopen jaren is meer onderzoek gedaan naar de boekproductie in kloosters enerzijds en in stedelijke centra anderzijds. In 2021 publiceerde Anne Margreet As-Vijvers een analyse van de rekenboeken van het regulierenklooster Lopsen in Leiden. De monniken

daar voorzagen gedeeltelijk in hun levensonderhoud door het afschrijven van boeken en hoewel de aantekeningen niet volledig zijn en niet altijd eenduidig, was het toch mogelijk een overzicht van de vervaardigde handschriften op te stellen. In de dertig jaar tussen 1460 en 1490 waren steeds ongeveer tien kloosterlingen bij de boekproductie betrokken: acht van hen bij het kopiëren, onder wie de prior en de subprior, en twee bij de verluchting. Het ging hier grotendeels om in het Latijn geschreven handschriften voor de erediensdienst. De vervaardiging ervan kostte veel tijd en de totale productie lag dan ook laag: tien handschriften in de jaren zestig tot zeventig, twintig in de tien jaar erna en dertig in het laatste decennium, dat wil zeggen één, twee en drie per jaar. Een van de belangrijkste conclusies van het onderzoek was dat uit bewaard gebleven handschriften en andere gegevens kon worden opgemaakt dat ‘verluchten’ in dit soort archieven in alle gevallen versiering met de pen betekende, en niet, zoals tot dusverre steeds is gedacht, geschilderde decoratie en miniaturen in goud en kleuren. Die kostbare versiering werd zo nodig uitbesteed aan professionele ambachtslieden in de stad.

In een nog niet gepubliceerd onderdeel van haar studie onderzocht Anne Margreet As-Vijvers ook de meer dan honderd getijdenboeken die uit Leiden bewaard zijn gebleven, waarvan de vervaardiging in het verleden (deels) aan het klooster Lopsen is toegeschreven. Het zijn allemaal rijk verluchte gebedenboeken voor de privédevotie van leken, geschreven in het Middelnederlands. Zij onderkende hierin enkele tientallen kopiïsten, penwerktekenaars en boekschilders, die in wisselende samenstelling werkverbanden aangingen voor de vervaardiging van een handschrift. Een dergelijke productie kon, zowel door de aantallen, de volkstaal als de luxueuze uitvoering, duidelijk niet in een klooster als Lopsen zijn ontstaan, maar moest toegeschreven worden aan zelfstandig in de stad gevestigde ambachtsslieden. Daarvoor spraken ook de grote verschillen in niveau en kwaliteit van zowel de kopiïsten

als de verluchters: binnen een klooster werd het niveau van het werk veel beter bewaakt. Als een vergelijkbare groep verwees zij naar de Sarijs-handschriften in Zwolle die in veel opzichten grote overeenkomsten vertonen met de Leidse getijdenboeken. Inderdaad had Lydia Wierda deze kenmerken ook reeds vastgesteld: de Middelnederlandse taal, het grote aantal uitvoerenden – zij onderscheidde 23 kopiïsten en 16 boekverluchters –, de grote niveauverschillen en het ontbreken van correctie van voorkomende fouten waren niet te rijmen met een ontstaan in het Zwolse Gregoriushuis. Het onderzoek naar de boekproductie in Leiden en de grote overeenkomsten tussen de Leidse getijdenboeken en de Sarijs-handschriften laten zien dat ook van deze laatste moet worden aangenomen dat ze vervaardigd zijn door professionele ambachtsslieden die in de stad Zwolle werkzaam waren.

v De verluchting van de Sarijs-handschriften en handschrift Add. 424

Anne Korteweg

In Zwolle bestond in het derde kwart van de vijftiende eeuw een omvangrijke productie van verluchte getijdenboeken voor privé-devotie: in het reeds genoemde boek van Lydia Wierda telde zij er ruim zestig. Bijgehouden door een gemeenschappelijke fout in de kalender – Sarijs in plaats van Marijs op 19 januari – en door overeenkomsten in thema's en decoratie, onderscheidde zij een grote variëteit in uitvoering en niveau. Sindsdien is het aantal Sarijs-handschriften dat bekend is geworden bijna verdubbeld, en het beeld daardoor verder verbreed en genuanceerd. Binnen de Sarijs-groep vormt het handschrift Add. 424 een bijzonder exemplaar. Een aantal teksten is geïllustreerd met afwijkende thema's en de randversiering bevat elementen die binnen de Sarijs-groep verder weinig voorkomen. Een interpretatie van

deze verschillen bij een op zichzelf staand handschrift is gewoonlijk niet eenvoudig, maar door een gelukkig toeval kwam ik een getijdenboek op het spoor dat vorig jaar in de kunsthandel is opgedoken. Het is wat je een 'zusterhandschrift' pleegt te noemen, verlucht door een zeer verwante schilder, die bij de teksten grotendeels dezelfde thema's kiest, en suggesties geeft voor in handschrift Add. 424 ontbrekende voorstellingen. Het zusterhandschrift laat vooral zien dat de afwijkende thema's bij bepaalde teksten geen noodoplossingen waren die voortkwamen uit het ontbreken van de juiste miniaturen, maar bewuste keuzes van de verluchter. In het nu volgende zullen de lay-out van het handschrift en de randversiering en vervolgens de thema's van de voorstellingen in de volgorde waarin ze in het handschrift

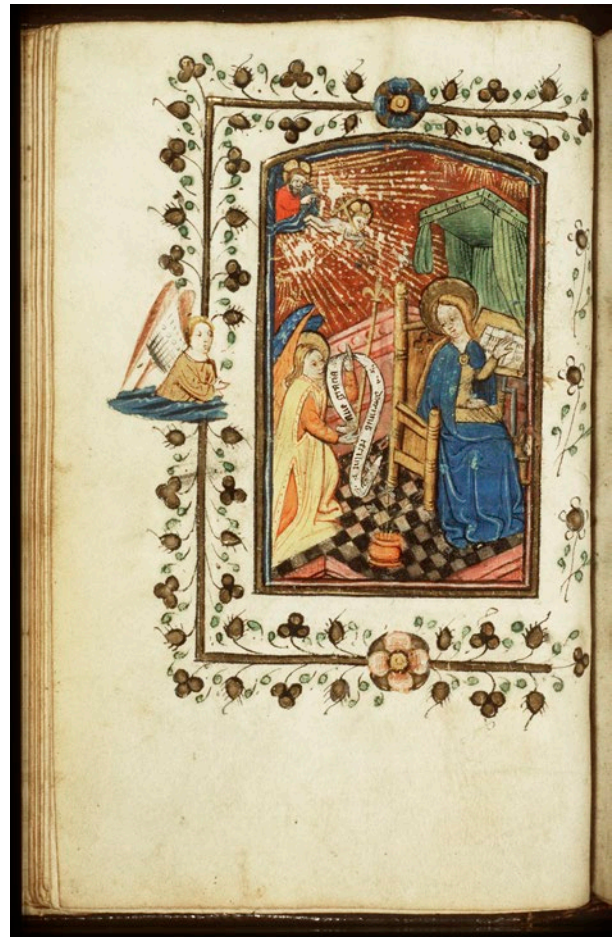
voorkomen, worden besproken. Daarna zullen de lokalisering en datering aan de orde komen, en zal tot slot gekeken worden welke aanvullende gegevens aan het zusterhandschrift kunnen worden ontleend.

Vanaf het ontstaan van het getijdenboek in de veertiende eeuw heeft zich voor de verluchting een vast decoratieprogramma ontwikkeld, waarvan de onderwerpen min of meer aansluiten bij de inhoud van de tekst. Zo beginnen de Mariagetijden meestal met een voorstelling van de Verkondiging van de geboorte van Christus door de engel aan Maria, en is de gebruikelijke voorstelling bij de Kruisgetijden de Kruisiging van Christus op Golgotha. Toen aan het begin van de vijftiende eeuw ook in de Noordelijke Nederlanden de productie van verluchte handschriften op gang kwam, werd dit decoratiemodel overgenomen: eerst in Utrecht, later ook in andere centra zoals Delft, Haarlem en Zwolle. Hoewel de onderlinge volgorde kan variëren, bevatten de meeste Noord-Nederlandse getijdenboeken steeds de zes belangrijkste teksten: de Mariagetijden, de Kruisgetijden, de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, de Getijden van de Heilige Geest, de Boetpsalmen en de Dodenvigilie. De verluchting van deze teksten kan bestaan uit een gehistorieerde initiaal – een hoofdletter met een voorstelling erin – aan het be-

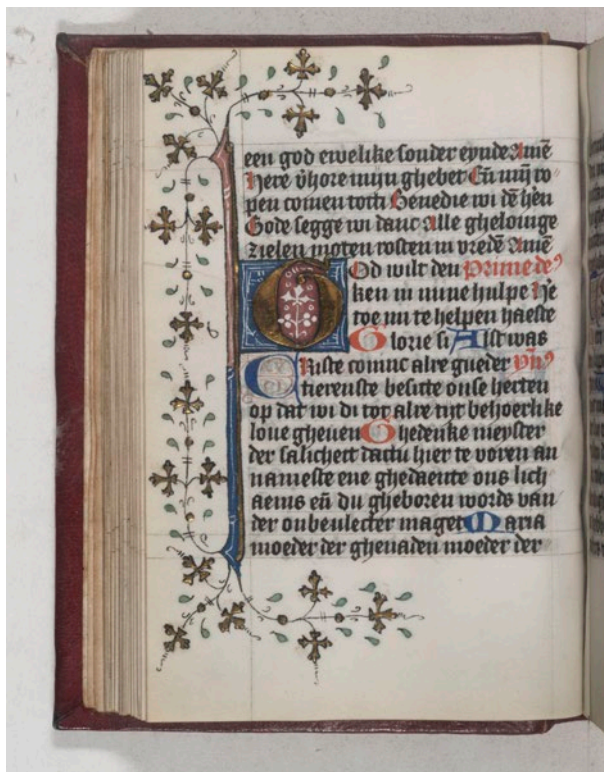
gin van de tekst, maar bij het meest voorkomende model beginnen de belangrijkste teksten met een miniatuur en een gehistorieerde initiaal. Slaat men het handschrift open, dan blijkt direct de aantrekkelijkheid van deze opzet: op de linkerbladzijde bevindt zich een bladgrote miniatuur en op de rechterbladzijde begint het eerste woord van de tekst met een kleinere voorstelling. Beide voorstellingen hebben betrekking op de inhoud van de tekst. Miniatuur en tekstvlak zijn steeds omgeven door geschilderde randen van ranken en bladeren. Terwijl de verluchting het boek een luxueuze uitstraling geeft, fungeren de voorstellingen als hulp bij meditatie en overdenking.

Ook binnen de Sarijs-groep komt het model met een miniatuur en een gehistorieerde initiaal aan het begin van de belangrijkste teksten het meeste voor en dit werd bij handschrift Add. 424 eveneens toegepast. Te eniger tijd echter zijn van twee teksten, de Mariagetijden aan het begin en de Dodenvigilie aan het eind, beide verluchte beginbladzijden uitgesneden. Er resteren dus vier openingen met elk een miniatuur en een gehistorieerde initiaal. Zowel de bladzijden met de miniaturen als die met het begin van de teksten hebben sierranden waarin zwarte pennenranken zich om gouden staven, die zich in het midden van de buitenmarges bevinden, heen slin-

geren. Bij de tekstbladzijden vormen deze ranken een dicht patroon met gouden blaadjes en ronde, groene en rode bolletjes, die bloempjes suggereren. De hoeken worden, zoals hieronder nog aan de orde komt, steeds benadrukt door bijzondere elementen. De krullende lijnen rond de miniaturen bevatten minder blaadjes en bolletjes, waardoor de randen een legere indruk maken en de aandacht naar de voorstelling in het midden wordt getrokken. In deze randen springen de in een cirkel gevatte vierbladige bloemen met een gouden hart het meest in het oog. Deze komen binnen de Noord-Nederlandse boekverluchting hoofdzakelijk voor in een aantal getijdenboeken van een verluchter met de noodnaam Meester van Otto van Moerdrecht, die in het tweede kwart van de vijftiende eeuw in Utrecht werkzaam was. In de Moerdrecht-handschriften bevinden de bloemen zich vrijwel uitsluitend in de onder- en bovenmarge van een miniatuur, terwijl de plaats in de rand aan de buitenzijde wordt ingenomen door een engeltje op een wolk of door een drôlerie-achtig figuurtje (afb. 9). Vanuit Utrecht moeten de cirkelbloemen zijn overgenomen door de Sarijs-verluchters. Ze komen in verschillende handschriften van de Sarijs-groep voor, maar meestal op slechts enkele bladzijden en in niet meer dan één of twee

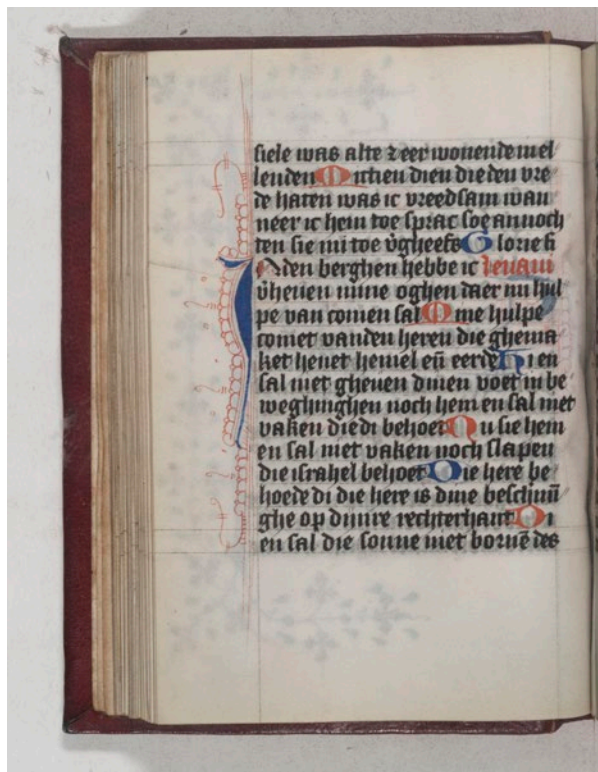

Afb. 9 Miniatuur met de Verkondiging van de geboorte van Christus aan Maria door een engel. In de rand twee bloemen in cirkels en een engeltje op een wolk. Utrecht, Navolger van de Meester van Otto van Moerdrecht, ca. 1430-1450 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 135 J 50, fol. 41v).

Afb. 10 Geschilderde initiaal met rank in de marge zoals die voorkomt bij de gebedsuren, hier het begin van de priem van de Mariagetijden (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 30v).

marges. Het aanbrengen van deze cirkelbloemen boven, naast en onder alle miniaturen is een bijzonderheid van de verluchter van Add. 424. De verdere versiering van

Afb. 11 Blauwe initiaal met penwerkversiering in rode inkt zoals die voorkomt bij de kleinere tekstonderdelen, hier het begin van Psalm 121 in de priem van de Mariagetijden (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 31v).

het handschrift is tamelijk sober. De onderverdelingen van de hoofdteksten worden gekenmerkt door gouden initialen op een rood en blauw gekleurd veld, die steeds

begeleid worden door een rank met gouden blaadjes over de gehele hoogte van de marge (afb. 10). De kleinste onderdelen van de teksten zijn gemarkeerd met kleine blauwe initialen met eenvoudige, met de pen in rode

inkt aangebrachte versiering in de marge, het zogenaamde penwerk (afb. 11). De duidelijke hiërarchie die zo binnen de tekstdelen is aangebracht, maakte het de gebruiker gemakkelijker zijn weg in het handschrift te vinden.

De Kruisgetijden

Binnen de Sarijs-handschriften komen enkele Kruisigingsvoorstellingen voor met ter weerszijden van het kruis groepen soldaten en volgelingen van Christus. De meeste miniaturen tonen, evenals Add. 424 (afb. 12), alleen de belangrijkste aanwezigen: de aan het kruis genagelde Christus met links zijn moeder Maria en rechts zijn geliefde discipel Johannes de Evangelist. Op het hoofd van Christus zit een doornenkroon, en zijn hoofd wordt omgeven door een kruisnimbus. Aan het kruis is een kleine spreukband bevestigd met de letters *INRI*, de afkorting van *Iesus Nazarenus, Rex Iudaeorum* (Jezus van Nazareth, koning der Joden), het opschrift dat door de Romeinen op het kruis was vastgemaakt. Maria en Johannes staan berustend naast het kruis, zij met de handen ineens, hij met de armen over de borst gekruist. De egaal gouden achtergrond is slechts verle-

vendigd door in het bladgoud geponste stippelijntjes die als stralen vanuit het kruis lopen.

Wanneer de Kruisgetijden worden geïllustreerd met een miniatuur van de Kruisiging, gaat deze in de Sarijs-handschriften vrijwel altijd samen met een Christus als Man van Smarten in de gehistorieerde initiaal. In andere getijdenboeken uit de Noordelijke Nederlanden komt deze combinatie veel minder voor. In deze voorstelling toont Christus, slechts gekleed in een lendendoek en staande in een open sarcofaag, zijn wonden aan de gelovigen. In de meeste gevallen worden hierbij ook de ‘instrumenten van de passie’ afgebeeld, de voorwerpen waarmee Christus in de uren voor zijn dood werd gemarteld en bespot. Deze worden soms rondom hem in de initiaal weergegeven, maar ook wel gedragen door engelen in de marge. Hier zijn de Lij-

denswerktuigen aangebracht op wapenschilden, die in de vier hoeken van de geschilderde randen door engelen worden vastgehouden. De schilden tonen (vanaf linksboven met de klok mee): de drie spijkers waarmee hij aan het kruis werd genageld, de gebruikte hamer en nijptang, de doornenkroon, en de zweep en de roede waarmee hij werd gezeseld. Het motief van een op een wapenschild aangebracht lijdenswerktuig gedragen door een engel komt vaker voor binnen de Sarijs-handschriften, maar dan steeds op slechts een of twee hoeken (afb. 13). De voorkeur om motieven op alle vier de hoeken van de bladzijde te herhalen is kenmerkend voor deze verluchter.

Afb. 12 Begin van de Kruisgetijden. Linkerbladzijde: miniatuur van de Kruisiging met Christus aan het kruis tussen zijn moeder Maria en Johannes de Evangelist. Rechterbladzijde: initiaal met Christus als Man van Smarten. Op de vier hoeken van de rand wapenschilden met Lijdenswerktuigen gedragen door engelen (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 54v-55r).

Afb. 13 Initiala met Christus als Man van Smarten. In de rechterbovenhoek een engel die een wapenschild vasthoudt met daarop twee Lijdenswerktuigen, de gesel en de kolom. Begin van de Kruisgetijden in een Sarijs-getijdenboek (Baltimore, Walters Art Museum, ms. W.918, fol. 52r; © 2011 Walters Art Museum).

De Getijden van de Eeuwige Wijsheid

De Getijden van de Eeuwige Wijsheid worden vanaf het begin van de vijftiende eeuw in Nederlandstalige getijdenboeken opgenomen en in de Sarijs-handschriften is de tekst zelfs standaard aanwezig. De gebruikelijke voorstelling bij deze tekst is Christus als *Salvator mundi*: Christus als redder van de wereld. Hierbij heeft Christus zijn rechterhand zegenend opgeheven en houdt hij in zijn linkerhand een wereldbol, bekroond door een kruis. De voorstelling komt voort uit de christelijke leer, waarin Christus door zijn kruisdood de wereld heeft gered. De zegenende Christus kan in de miniatuur zijn opgenomen of, zoals bij handschrift Add. 424 (afb. 14), in de gehistorieerde initiaal. Op de vier hoeken van de tekstbladzijde zijn de evangelistensymbolen afgebeeld, een sinds de vroegchristelijke tijd gebruikelijke wijze om de vier auteurs van de Evangeliën uit te beelden als gevleugelde symbolen. In Add. 424 zijn het

van linksboven met de klok mee: de adelaar van Johannes, de leeuw van Markus, de stier van Lukas en de mens van Mattheus. De evangelistensymbolen komen vooral voor bij de tekst van het Evangelie en zijn als illustratie van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid verder niet bekend.

Indien Christus als Redder van de wereld in de gehistorieerde initiaal is opgenomen, wordt voor de miniatuur een ander passend thema gebruikt, zoals dat van de twaalfjarige Christus die in de tempel in gesprek gaat met de aanwezige schriftgeleerden en zo zijn jeugdige wijsheid demonstreert. De verluchter van Add. 424 heeft hier het ongewone thema van de Geboorte van Christus aangebracht. De voorstelling toont Maria, met achter haar Jozef, in aanbidding geknield voor het op de grond liggende Christuskind dat lichtstralen uitzendt. Deze wijze van uitbeelden kreeg onder invloed van de visioenen van de heilige

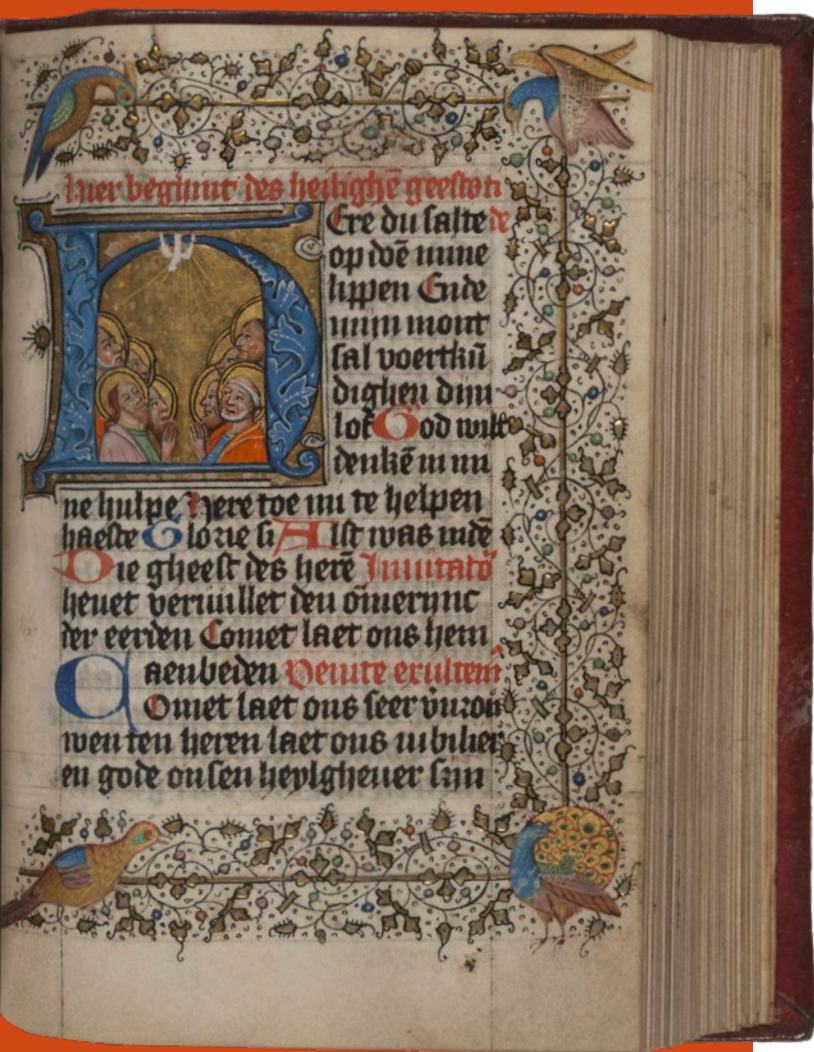
Afb. 14 Begin van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid. Linkerbladzijde: miniatuur van de Geboorte van Christus. Rechterbladzijde: Christus als Salvator mundi (Redder van de wereld). Op de vier hoeken van de rand de vier Evangelistensymbolen (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 81v-82r).

Birgitta vanaf het begin van de vijftiende eeuw grote verbreiding en verving de oudere voorstelling waarin Maria naast de kribbe ligt. Als voorstelling kan de Geboorte onderdeel vormen van een reeks miniaturen met de Jeugd van Christus, die bij de onderdelen van de Mariagetijden worden aangebracht, maar dergelijke reeksen komen bij de Sarijs-hand-schriften weinig voor. Als illustratie van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid is het thema verder onbekend.

Getijden van de Heilige Geest

De gebruikelijke voorstelling bij de Getijden van de Heilige Geest is de Neerdaling van de Heilige Geest op de apostelen tijdens Pinksteren. Volgens het Bijbelboek *Handelingen* spraken zij hierna in verschillende 'tongen' en gingen ze uiteen om het Evangelie in alle talen over de gehele wereld te verkondigen.

Deze gebeurtenis kan binnen de Sarijs-handschriften in de miniatuur worden weergegeven, maar is in de meeste gevallen in de gehistorieerde initiaal opgenomen. In de initiaal van Add. 424 zitten de apostelen in twee groepen tegenover elkaar (afb. 15). Boven hen zendt de Heilige Geest, in de vorm van een witte duif, zijn stralen naar hen uit. In de voorstelling ontbreekt Maria, maar is er op haar plaats in het midden een vreemde open ruimte. In het Bijbelverhaal wordt Maria niet genoemd, maar sinds de twaalfde eeuw wordt zij altijd te midden van de apostelen weergegeven (vgl. afb. 16). Haar ontbreken hier is uitzonderlijk. Op de vier hoeken van de bladzijde komen fraai gekleurde vogels voor, met rechts beneden een duidelijk herkenbare pauw. Dergelijke vogels zijn ook in andere Sarijs-handschriften te vinden, maar steeds alleen op een of twee

Afb. 15 Begin van de Getijden van de Heilige Geest. Linkerbladzijde: miniatuur met de Mis van paus Gregorius. Rechterbladzijde: initiaal met de uitstorting van de Heilige Geest op Pinksteren. Op de vier hoeken van de rand veelkleurige vogels (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 106v-107r).

van de hoeken (afb. 16). De plaatsing van vogels op vier hoeken toont ook hier de speciale voorkeur van de verlichter.

Wanneer er behalve de gehistorieerde initiaal met een Pinkstervoorstelling ook een miniatuur is opgenomen, wordt daar soms gekozen voor een Drie-eenheid in de vorm van een Genadestoel (God de Vader met de dode Christus op zijn schoot, en de duif van de Heilige Geest bij hen). Handschrift Add. 424 heeft hier echter een Gregoriusmis, een voorstelling die vrijwel uitsluitend voorkomt ter illustratie van de *Verzen van Gregorius*, een populair aflaatgebed. De miniatuur toont paus Gregorius I (ca. 540-604) tijdens het opdragen van de mis. Hierin smeekte hij om een teken dat twijfelaars ervan zou overtuigen dat Christus werkelijk aanwezig was in het brood en de wijn van de Eucharistie. Zijn bede werd verhoord en als door een wonder verscheen Christus als Man van Smarten, omgeven door de Lijdenswerktuigen, voor hem op het altaar. Christus staat met ontkleed bovenlijf in een open sarcofaag en toont zijn wonden, over de horizontale balk van het kruis achter hem hangt zijn kled. De Lijdenswerktuigen ernaast zijn achtereen-

Afb. 16 Vogels op de twee buitenste hoeken van de rand. Bladzijde met het begin van de Getijden van de Heilige Geest in een Sarijs-handschrift (Zwolle, Collectie Overijssel, hs. 57, fol. 81r).

volgens: de stok met de spons gedrenkt in edik, de zure wijn die Christus aan het kruis te drinken kreeg, de pilaar waaraan hij werd gezeseld met ervóór de roede en de zweep, en de lans waarmee na zijn dood zijn zijde werd doorstoken. Op het altaar staat de kelk

met wijn en erboven de hostie. Achter Gregorius staat een kardinaal die als getuige optreedt van de onverwachte goddelijke verschijning. Als illustratie van de Getijden van de Heilige Geest is een miniatuur van de Gregoriusmis onverklaarbaar.

Boetpsalmen

De meest gebruikelijke voorstelling bij de Boetpsalmen is die van de Wederkomst van Christus op de Dag des Oordeels, wanneer de doden uit hun graven worden opgewekt in afwachting van het eindoordeel dat over hen geveld zal worden. De miniatuur toont Christus als rechter zittend op een regenboog, met uitgestrekte armen en met zijn voeten rustend op de wereldbol (afb. 17). In de linker- en rechterbovenhoek komen uit oranje wolken twee engelen tevoorschijn, van wie het bazuingeschal het einde der tijden aankondigt. Links en rechts knielen Maria en Johannes de Doper als voorsprekers van de mensheid. Maria heeft haar borst ontbloot om haar zoon aan haar moederschap te herinneren en er zo toe bij te dragen dat hij haar niets kan weigeren. Het is een bin-

nen de Noord-Nederlandse boekschilderkunst weinig uitgebeeld detail, dat binnen de Sarijs-handschriften verder niet voorkomt. Tussen Maria en Johannes rijzen twee overledenen op uit hun graven. Ook hier wordt de egaal gouden achtergrond verlevendigd door in het bladgoud geponste stippellijntjes.

Een miniatuur van het Laatste Oordeel gaat meestal vergezeld van een gehistorieerde initiaal met een uitbeelding van koning David die boete doet voor zijn overspel met Bathseba. Hier is echter gekozen voor een harpspelende David, waardoor de nadruk komt te liggen op Davids rol als schepper van de Psalmen. Als illustratie van de Boetpsalmen komt het thema in Noord-Nederlandse verluchte handschriften zelden

voor en onder de Sarijs-handschriften is het evenmin te vinden. Vergeleken met de wijdvallende, sterk geplooid gewaden waarin de personen in de overige miniaturen zijn gekleed, toont de kleding van David een opvallend verschil. Hij draagt een strak gesneden overkleed met een wijd armsgat, en op zijn hoofd een brede, met hermelijn gevoerde hoed, waarop een kroon is gezet. Verrassend is de overeenkomst met een op een afzonderlijk blad ingevoegde tekening in een Delfts handschrift, waarop David een vergelijkbare hoed draagt en zijn harp op eendere wijze vast houdt (afb. 18). Deze elementen kunnen wijzen op een gemeenschappelijk voorbeeld, hetgeen gezien de stijl van zowel initiaal als tekening een Duitse prent zou kunnen zijn. Op de vier hoeken van de bladzijde zijn gekrulde acanthusranken aangebracht.

Afb. 17 Begin van de Boetpsalmen. Linkerbladzijde: miniatuur met het Laatste Oordeel met Christus als rechter en links zijn moeder Maria en rechts Johannes de Doper. Rechterbladzijde: initiaal van David die de harp bespeelt (Groningen, UB, hs. Add. 424, fol. 132v-133r).

Afb. 18 Koning David spelend op zijn harp. Tekening ingevoegd in een Delfts handschrift. Noordelijke Nederlanden (?), ca. 1450-1475 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 133 E 19, fol. 1v).

Lokalisering en datering

Een belangrijk middel om handschriften uit de Noordelijke Nederlanden te lokaliseren en te dateren wordt gevormd door de erin aanwezige penwerkversiering en de geschilderde decoratie. Als uitgangspunt daarvoor dienen dan handschriften die aanknopingspunten bevatten over de plaats van ontstaan en/of datum van vervaardiging. In een colofon aan het eind van een handschrift pleegt de kopiist nogal eens te vermelden waar en wanneer hij zijn werk voltooid heeft. Ook bezittersinscripties noemen soms de woonplaats van de eigenaar. Een andere indicatie kunnen de in rood geschreven heiligen in de kalender geven, met name de heiligen die slechts in één plaats speciaal vereerd worden. Een goed voorbeeld van de bij dit onderzoek gevolgde methode is te zien aan de stad Delft. De patroonheilige van de Oude Kerk aldaar is de verder nergens speciaal vereerde Hippolytus (13 augustus), die meestal samen met de patrones van de Nieuwe Kerk, de heilige Ursula en haar elfduizend maagden (21 oktober), in kalenders in rood gemarkeerd wordt. Uit Delft zijn bovendien tientallen handschriften bewaard met eigendomsinscripties van Delftse kloosters, terwijl ook de soms aan-

wezige colofons gegevens over plaats en datering bevatten. Wanneer men nu de verluchting van de op deze wijze samengestelde groep Delftse handschriften bekijkt, dan blijken daarin verschillende groepen met een eendere vormtaal en vergelijkbare motieven te kunnen worden onderscheiden. De in de inscripties aanwezige dateringen geven daarbij een indicatie van de jaren waarin een stijl voorkomt. Op basis van de stijl kunnen vervolgens ook andere handschriften, waarin gegevens over datering en lokalisering ontbreken, aan de groepen worden toegevoegd. Uiteindelijk ontstaat zo een overzicht van de in de vijftiende eeuw in Delft voorkomende verluchting. Op vergelijkbare wijze zijn ook de verluchtingsstijlen van andere plaatsen in Nederland, zoals Utrecht en Haarlem, in kaart gebracht. (Voor een uitvoerige behandeling van het op deze wijze uitgevoerd onderzoek, zie de inleiding van de tentoonstellingscatalogus *Kriezels, aubergines en takkenbossen* uit 1992).

De Sarijs-handschriften bevatten – als uitzondering die de regel bevestigt – echter nauwelijks gegevens om de hierbij gevolgde methode te kunnen toepassen. De meest waarschijnlijke plaats van ontstaan is Zwolle,

maar de patroonheilige van de Grote Kerk, de aartsengel Michael, biedt in dit geval geen houvast. Hij is een in de gehele kerk vereerde heilige, wiens naam in kalenders altijd in rode inkt geschreven wordt. Algemeen naar het oosten van het land wijst de in veel kalenders voorkomende in rood geschreven H. Ursula en haar elfduizend maagden, hier als patroonheilige van het nabijgelegen bisdom Keulen. Naar het oosten verwijzen ook de bijzonderheden van het dialect, zoals het woord ‘holden’ in plaats van ‘houden’ (zie ook hoofdstuk 111). Onder de eigentijdse bezittersaantekeningen is er slechts één die een naar een geografische plaats herleidbare naam bevat: ‘Aleid van Hengelen’ (Amsterdam, Allard Pierson, hs. BPH 50) verwijst waarschijnlijk naar het in Overijssel gelegen Hengelo. Een aanduiding als ‘van Hengelen’ geeft overigens alleen aan dat iemand uit een plaats afkomstig is, maar zegt niets over de actuele woonplaats van de bezitter. Ook voor een datering bevatten de Sarijs-handschriften weinig gegevens. Slechts één getijdenboek, het door Lydia Wierda gepubliceerde handschrift uit Thabor, bevat een datum van vervaardiging: 1488.

Dat Zwolle de meest waarschijnlijke plaats van ontstaan is, valt af te leiden uit één rijk verlucht handschrift dat zowel gedateerd als gelokaliseerd is. Het is

de monumentale zesdelige ‘Zwolse Bijbel’, die door Jacobus van Enkhuisen, frater in het Gregoriushuis, tussen 1462 en 1476 werd geschreven (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 31). Aan het eind van elk van de delen plaatste Jacobus steeds een colofon met het jaar van voltooiing, waaruit blijkt dat hij veertien jaar ononderbroken aan de Bijbel heeft doorgeschreven. Het eerste, in 1464 voltooide deel heeft geschilderde verluchting in een afwijkende stijl, maar de gedecoreerde en gehistorieerde initialen van de overige delen vertonen grote overeenkomsten met die van de Sarijs-handschriften. Met name de randversiering bestaande uit groene stengels met veelkleurige acanthusbladeren is terug te vinden in veel van de mooiste Sarijs-handschriften. In de kroniek van het Zwolse fraterhuis worden behalve een tiental kopiïsten ook vier verluchters genoemd en in het verleden is er steeds van uitgegaan dat deze de geschilderde versiering in de Bijbel hebben aangebracht. Probleem daarbij was dat in de stijl van de miniaturen meer dan vier verschillende boekschilders onderkend konden worden. Volgens de nieuwste inzichten moet men er echter van uitgaan dat verluchters in kloosters alleen penwerk hebben aangebracht (zie hoofdstuk 1v) en dat voor de geschil-

derde decoratie en miniaturen zelfstandige ambachtslieden in de steden werden ingehuurd. Voor de Zwolse Bijbel betekent dit dat de uit de kroniek bekende verluchters alleen penwerktekenaars waren en dat de geschilderde versiering door boekverluchters werd aangebracht die ook de Sarijs-handschriften verluchtten. Door vergelijking met de verluchting in de gedateerde delen van de Zwolse Bijbel is het in de toekomst misschien mogelijk ook een chronologie vast te stellen voor de Sarijs-handschriften met verwante decoratie. De

meer eenvoudige randen van zwarte penneranken met blaadjes en bolletjes, zoals die in Add. 424 voorkomen, zijn in de Zwolse Bijbel echter afwezig. Dat de Sarijs-handschriften en dus ook Add. 424 in Zwolle zijn ontstaan kan wel als vaststaand worden aangenomen. Maar voor de datering kan slechts de periode van ca. 1465 tot ca. 1490 worden aangegeven, afgeleid uit de jaren dat de boekschilders aan de Zwolse Bijbel werkten (1464/65-1476/77) en de datering van het Thaborhandschrift (1488).

Het zusterhandschrift Les Enluminures BOH-233

Een jaar geleden is bij de kunsthandel Les Enluminures in Parijs en New York een getijdenboek opgedoken dat een waar 'zusterhandschrift' is van handschrift Add. 424. Het is verlucht door een sterk verwante miniaturist, en bevat dezelfde teksten in dezelfde volgorde. Alleen zijn in handschrift Add. 424 tussen de Boetpsalmen en de Dodenvigilie als zeven-

de tekst *Sacramentsgebeden* toegevoegd.¹ De teksten zijn alle geïllustreerd met een bladgrote miniatuur, en verschillen alleen in het begin van de teksten, die niet openen met een gehistorieerde maar met een gedecoreerde initiaal. Het komt maar zelden voor dat twee handschriften een zo grote gelijkenis in opmaak en uitvoering vertonen.

¹ In BOH-233 zijn, waarschijnlijk bij de laatste inbinding, de miniaturen bij de Boetpsalmen en de Gregoriusmis verwisseld. De miniatuur van de Gregoriusmis staat nu bij de Boetpsalmen, en de miniatuur van het Laatste Oordeel bij de Sacramentsgebeden.

Afb. 19 Miniatuur van de Geboorte van Christus bij het begin van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid in een Sarijs-handschrift (Parijs, Private Collection, formerly *Les Enluminures*, ms. BOH-233, fol. 82v; © *Les Enluminures*).

Een voorbeeld van de sterk gelijkende voorstellingen toont de miniatuur van de Geboorte van Christus in beide handschriften (afb. 14 en 19). Zowel de opbouw van de voorstelling als de plaatsing van de figuren zijn

Afb. 20 Miniatuur van de Gregoriusmis in een Sarijs-handschrift bij het begin van de Sacramentsgebeden (Parijs, Private Collection, formerly *Les Enluminures*, ms. BOH-233, fol. 118v; © *Les Enluminures*).

vrijwel identiek: Maria en Jozef knielen links, met rechts voor hen op de grond het Christuskind en boven hen het open dak van de stal. Ook de overeenkomsten in compositie tussen de uitbeelding van de Gregorius-

Afb. 21 Miniatuur van de Verkondiging van de Geboorte van Christus bij het begin van de Mariagetijden in een Sarijshandschrift (Parijs, Private Collection, formerly *Les Enluminures*, ms. BOH-233, fol. 17v-18r; © *Les Enluminures*).

mis in beide handschriften is groot (afb. 15 en 20). In BOH-233 is de uitbeelding iets gedetailleerder: zo houdt de kardinaal achter paus Gregorius diens tiara vast, en wordt hij vergezeld door een diaken. Verder zijn de Lijdenswerktuigen uitgebreid met de haan die driemaal kraaide toen Petrus Christus verloochende, en met de

nijptang, de drie kruisnagels en de hand die Christus sloeg. Van belang is vooral dat de miniatuur van BOH-233 bestemd was als illustratie bij *Sacramentsgebeden*, een tekst die in handschrift Add. 424 ontbreekt. Opvallend is verder dat ook in BOH-233 de Geboorte is aangebracht bij de Getijden van de Eeuwige Wijsheid.

Zoals opgemerkt is deze combinatie binnen het illustratieprogramma onverklaarbaar, maar het eveneens voorkomen in BOH-233 laat zien dat dit een bewuste keuze moet zijn geweest.

Handschrift BOH-233 is vooral van belang omdat het laat zien welke miniaturen er waarschijnlijk in Add. 424 bij de Mariagetijden en de Dodenvigilie verloren zijn gegaan. Bij de Mariagetijden is dit de vrijwel standaard voorkomende voorstelling van de engel die de geboorte van Christus aan Maria verkondigt (afb. 21). Bij de Dodenvigilie in BOH-233 bevindt zich een miniatuur van de zielen in Abrahams schoot, een uitbeelding van de hemel die op deze plaats vaker in Noord-Nederlandse getijdenboeken voorkomt, en een enkele maal ook in de Sarijs-handschriften te vinden is (afb. 22). Het thema is ontleend aan de Parabel van de rijke man en de arme Lazarus, waarin de rijke man in de hel belandt, maar Lazarus naar de hemel gevoerd wordt en daar het einde der tijden mag afwachten in de schoot – hier verbeeld door een draagdoek – van aartsvader Abraham. De gehistorieerde initiaal bij het begin van de teksten van Add. 424 zal bij de Mariagetijden het gebruikelijke thema van Maria met kind bevat hebben, en bij de Dodenvigilie dat van twee zielen in het vagevuur.

Afb. 22 Miniatuur van de Zielen in Abrahams schoot bij het begin van de Dodenvigilie in een Sarijs-handschrift (Parijs, Private Collection, formerly *Les Enluminures*, ms. BOH-233, fol. 163v; © *Les Enluminures*).

Met dank aan Anne Margreet As-Vijvers en Klara Broekhuijsen, die beiden de tekst hebben gelezen en van nuttige verbeteringen en commentaar hebben voorzien.

Bibliografie

Bij het schrijven van deze publicatie maakten wij vooral gebruik van de volgende literatuur en uitgaven:

- A.M. As-Vijvers, 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen, near Leiden', in: *Oud Holland. Journal for Art of the Low Countries* 134 (2021), p. 69-100.
- R.Th.M. van Dijk, 'Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht', in: *Ons geestelijk erf* 64 (1990), p. 156-194.
- R.Th.M. van Dijk, 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam 1993. NLCM VIII, p. 210-229 en 434-437 (noten en literatuur).
- Rudolf van Dijk, *Twaalf kapittels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*. Onder redactie van Charles Caspers en Rijcklof Hofman. Hilversum 2012.
- A. Dlabačová en R. Hofman (red.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*. [Zwolle 2018].
- C.v.D. [Cees van Drongelen], 'De gemiste kans', in: Cees van Drongelen en de deskundigen van het t.v.-programma, *Tussen Kunst & Kitsch. Voorlichting, tips & anecdotes*. Weert 1989, p. 24-26.
- Getijden van de Eeuwige Wijsheid naar de vertaling van Geert Grote*. Uitgegeven en ingeleid door Anton G. Weiler. Baarn [1984].
- Het getijdenboek van Geert Grote*. Naar het Haagse handschrift 133 E 21 uitgegeven door N. van Wijk. Leiden 1940.
- K. van der Horst, 'The long arm of coincidence: the missing initials of the Zwolle Bible', in: *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel* (...). T. Croiset van Uchelen et al. (eds). Utrecht 1989, p. 193-223.
- Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*.

- Onder red. van Anne S. Korteweg. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek, 's-Gravenhage. Zutphen 1992.
- Anne S. Korteweg, 'Book of Hours from the Northern Netherlands reconsidered: The uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's role as a translator', in: *Books of Hours reconsidered*. Ed. by Sandra Hindman and James H. Marrow. London, Turnhout 2013, p. 235-261.
- Moderne Devotie. Figuren en facetten*. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984. Nijmegen 1984.
- P. Verheyden, 'Boekbanden van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle', in: *Het Boek* 21 (1933), p. 23-38.
- Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer*. Eindredactie Koen Goudriaan. [Nieuwegein 2008].
- A.G. Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland*. Nijmegen 1997.
- L.S. Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek*. Zwolle [1995].
- L.S. Wierda, *Een getijdenboek uit het klooster Thabor*. [Leeuwarden 1995].

Dit boec hoert brecht Iohan beert soens

Recent kreeg de Universiteitsbibliotheek Groningen een handgeschreven getijdenboek uit de vijftiende eeuw cadeau. Dit soort boeken waren destijds in de Nederlanden een populair middel voor privédevotie. Veel mensen wilden goede gelovigen zijn en zij meenden dat het (op)lezen van gebeden daarvoor een probaat middel was. Een van hen was Brecht, de eerste bezitter van dit getijdenboek. Haar boek heeft een opmerkelijke geschiedenis en band met Groningen, die hier door Jos Biemans en Anne Korteweg uit de doeken wordt gedaan.

Jos A.A.M. Biemans (1951) studeerde Middelnederlandse letterkunde te Utrecht en Paleografie/Codicologie te Leiden. Aan de Universiteit van Amsterdam doceerde hij van 1986 tot en met 2017 Handschriftenkunde, vanaf 2004 als bijzonder hoogleraar. Hij publiceert vooral over de handschriftelijke overlevering van de Middelnederlandse literatuur.

Anne S. Korteweg studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht, Amsterdam en München en schreef een proefschrift over Ottoonse boekverluchting. Van 1973 tot haar pensionering in 2007 was zij Conservator Middeleeuwse Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Haar onderzoekgebieden zijn middeleeuwse boekverluchting van de Noordelijke Nederlanden en laatmiddeleeuwse verzamelgeschiedenis en collectievorming.